
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

OSKAR LANGE ÉS A MARXISTA TÖRTÉNELEMFELFOGÁS DILEMMÁI

MAJOR NÁNDOR

Oskar Lange a materialista történelemfelfogás vázolásával kezdi nevezetes politikai gazdaságtanának első kötetét,¹ melyet, saját szavai szerint, „általános problémák” prezentálásának szentelt. Mintha a materialista történelemfelfogásnak azt a szerepet szánta volna, hogy filozófiailag megalapozza a politikai gazdaságtant. Ismerünk olyan felfogást, mely szerint Marx a történelmi materializmus elveit, a híres 1859-beli Előszóban forma szerint is, metateóriaként a politikai gazdaságtan bírálatához kapcsolta.² Nyilvánvaló azonban, hogy a valóságos filozófiai alapvetés csak a gazdasági kategóriák és viszonylatok kifejtése során mutatkozik meg; azok immanensen magukban foglalják azt. Lange történelmi materializmusra vonatkozó elképzelései voltaképpen viszonylag önálló „műként” nyilatkoznak meg, s a továbbiakban mi is így foglalkozunk velük.

De vajon Lange valóban a materialista történelemfelfogással kezdi-e művét, ha azt csak a második fejezetben fejtí ki? Mi van az első fejezetben, a kezdet kezdetén? Az „előzetes fogalmakat” vázolja és a politikai gazdaságtan tárgyát határozza meg benne a szerző. A nyomtaték az „előzetes fogalmakon” van. Olyan fogalmakon, amelyek bevezetnek bennünket mind a történelmi materializmusba, mind a politikai gazdaságtanba. Tehát a szükségletekről, a munkáról, a termelésről, a gazdasági viszonyokról, végezetül a termelési viszonyokról és a társadalmi termelőerőkről elmélkedik itt a szerző.

Lange is, mint sokan mások, azzal kezdi, hogy az embereknek mindenkor társadalmukban történelmileg meghatározott szükségleteik vannak, amelyeket anyagi és szellemi javakkal elégítenek ki, e javakra termelés útján tesznek szert, értvén rajta a természet megmunkálását, emberi szükségletek kielégítése végett. A termelés tehát céltudatos és célszerű emberi tevékenység, mely, úgymond, munkából áll. A munkával kapcsolatban azonban megelégszik azzal, hogy különválasztja a termelőmunkát a nem termelőtől, s rámutat a munka társadalmi jellegére,

E társadalmi jellegnek két vonatkozását említi meg: az emberek egymás közti közreműködését kooperációnak, azt pedig, hogy saját maguk részére *kölcsönösen* dolgoznak, munkamegosztásnak nevezi.

Már ebből is látszik, hogy ezek a „bevezető fogalmak” nem rekednek *kívül* sem a történelmi materializmuson, sem a politikai gazdaságtanon, sőt, miként látni fogjuk, egyiküknek-másikuknak a bevezetőbe iktatása kérdésessé teszi azt is, mi lehet és mi nem lehet a történelmi materializmus kiindulópontja.³ Persze, a kiindulópont a politikai gazdaságtan esetében is kulcsfontosságú. Marx például, mint ismeretes, a tőkés termelési mód politikai gazdaságtanának bírálata során a termelés eredményéből, méghozzá a termék történelmileg adott formájából, az áruból indult ki. Lange mintha egy minden termelési módot meghaladó, mindegyikre egyaránt vonatkozó, univerzális jellegű „politikai gazdaságtanba” adna bevezetőt, amelyhez a szükségletek, a munka, a termelés szilárd kiindulópontul szolgálhatnak.

Ez a hozzáállás azonban mintha sajnálatos redukcionizmushoz vezetne már a „bevezető fogalmak” taglalásakor. Jól megfigyelhető ez már a gazdasági folyamat fogalmával kapcsolatban. Lange a gazdasági folyamatot, tehát a termelés és az elosztás folyamatát⁴ csupán állandóan ismétlődő emberi tevékenységnek tartja.⁵ Természetesen, ha ismétlések nem volnának, e folyamatok semminemű törvényszerűségeit sem lehetne megállapítani. Ismeretes az is, hogy a társadalmi formációk korszakában a termelés folyamatában az adott termelési viszonyok is folyton újratermelődnek. Tehát a gazdasági folyamatokat valóban jellemzik az ismétlődés különféle formái. De meghatározó jegyük nem csupán az ismétlődés, a körforgás, a stagnálás, s egyáltalán nem az adott dolog örökkévalósága, hanem — különösen a történelmi materializmus szemzőgéből nézve — a folytonos változás és haladás is.

Óhatatlanul felbukkan az a dilemma is, vajon amellet, amit a munkáról már a bevezetőben megtudtunk, hallani fogunk-e később más olyan vonatkozásról is, amelyek nélkül a történelmi materializmus bizonyos összefüggései rejtve maradnának vagy eltorzultan jelennének meg előttünk. Nem kellett volna-e már a bevezetőben felhívni a figyelmet arra, hogy nemcsak horizontális, hanem vertikális munkamegosztás is van, az irányítók és az irányítottak között alakul ki, az osztálytagolódás megnyilvánulása, tehát az osztályharc alapját is képezi, s ezt, természetesen, a többletmunka megjelenése és a többlettermék elsajátítása váltotta ki. Nem kellene-e tehát a szükséges munkáról és a többletmunkáról is szólni, ami a kizsákmányolás egyetlen meggyőző magyarázatát adja? Nem kellett volna-e a munkamegosztás és a magántulajdon megjelenésének szoros összefüggésére már itt rámutatni, hiszen épp kritikátlan szétválasztásuk vezetett az utóbbi fél évszázad során ahhoz az ábrándhoz, hogy az osztálytársadalom megszüntetéséhez nem kell egészen a munkamegosztásig hatolni, elég a magántulaj-

dont megszüntetni. De mindenekfelett: nem kellett volna-e Langénak legalább a munka ambivalens jellegéről szólni, amely ugyancsak a munkamegosztás következménye, a work és a labour közötti különbségről,⁶ ha egyáltalán igényli, hogy elkerülje a munka polgári apológiáját? A munka mint életkénszer és a munka mint életszükséglet problematikájára gondolunk, a robotolás és az alkotás történelmi feltételeire, arra a hosszú folyamatra, amely némelyek szerint majd a munka felszabadulásához, mások szerint a munka megszüntetéséhez vezet. E nélkül aligha érthetjük meg az emberi emancipáció tényleges folyamatainak tartalmát, s óhatatlanul eltorzul kommunizmusvízióink is.⁷

Lange, miután a bevezetőben meghatározza a gazdasági viszonyokat, felvázolja a termelési viszonyok mibenlétét is, és — ki tudja, miért — meghatározza a termelőerőket is. Felbukkan a kérdés: csakugyan „előzetes fogalmaknak” tekinti-e őket, és nem a történelmi materializmus elsőrendű fogalmainak?

A gazdasági viszonyokat, tömören és helyesen, azáltal különbözteti meg a többi társadalmi viszonytól, hogy azok anyagi javakkal kapcsolatban keletkeznek az emberek között. A gazdasági viszonyokon belül a termelési viszonyok sajátosságát abban látja, hogy azok az említett anyagi javakkal kapcsolatban a termelés folyamatában alakulnak ki. Rámutat, hogy a termelési viszonyok voltaképpen a munkafolyamatban fennálló munkamegosztás következményei, de ismét elsiklik az ebből következő társadalmi tagolódás problémája felett. Noha hangsúlyoztatja, hogy a termelési viszonyok a termelés folyamatában alakulnak ki, később kiemeli, hogy nem korlátozódnak egy-egy termelési alapegységre, hanem a kooperáció révén több alapegységet is egybekapcsolnak, sőt külföldön lévőkre is kiterjednek.⁸ Ilyenformán Lange a holistákhoz közeledik, azokhoz, akik a termelési viszonyokat nem a szűkebb értelemben vett termelési folyamatban, hanem a reprodukciós folyamat alapján — szükség esetén nemzetközi méretekig tágítva azt — igyekeznek megállapítani.⁹

A termelőerők meghatározása ugyanilyen vérszegény. Ismeretes, hogy Marx, bár számtalanszor használta a termelőerők fogalmát, óvakodott meghatározni őket. Az elmúlt évtizedekben elterjedt az a szokás, hogy definíció fejében felsorolják a termelőerők összetevőit¹⁰ — melyekhez mindig hozzá lehet tenni, vagy törölni lehet közülük egyet-egyet —, s aztán esetleg osztályozzák őket mint objektív, azaz anyagi termelőerőket, és mint szubjektív termelőerőt, amely nem más, mint az ember.

Lange szakasztott így tesz, előbb azonban mégis egy Marxnak tulajdonított meghatározással próbálkozik. „Marx az embernek a termelés folyamatában a természetre irányuló tevékenységi módját és eszközeit, s ezzel kapcsolatban az ember formálódását termelőerőként határozta meg”,¹¹ közli velünk. A természetre irányuló tevékenységi mód és an-

nak eszközei — ez valójában Lange meghatározása a termelőerőkről. És felsorolja a termelőerők összetevőit is: a termelés technikai módszereit; a termelőeszközöket, kiváltképpen a munkaeszközöket; az ember tapasztalatait és ügyességét, a termelőeszközökkel való bánásmódját; magukat az embereket, e tapasztalatokat és ügyességeket hordozóit. Aztán még hozzáteszi: „Más szóval, a termelőerők azon tényezők összessége, amelyek a társadalom adott történelmi fejlődése fokán meghatározzák a munka társadalmi termelékenységét: a »társadalom termelési potenciálját« képezik.”¹² Ezáltal azonban aligha tudtunk meg többet a termelőerőkről, hiszen nem az a kérdés, mit határoznak meg, hanem az, mik jómaguk.

Miután így bevégezettnek látta a termelési viszonyok és a termelőerők meghatározását, Lange már itt, a bevezetőben áttért a közöttük uralkodó viszony vázolására. Azok táborához csatlakozott, akik szerint a termelőerők meghatározzák a termelési viszonyokat. Természetesen két fontos dologban, amelyben Marx sem volt következetes, Lange is bizonytalankodik: egyfelől hol a termelőerők, hol a termelőerők jellege, hol meg azok fejlettségi foka határozza meg a termelési viszonyokat, másfelől ez a viszony hol meghatározás, hol pusztán függés, hol meg éppen csak összhangban történő alakulás, ahelyett, hogy megmagyarázná, melyik mit jelent, és mikor mi esedékes. Mindez persze nemcsak definíció kérdése; az a baj, hogy a viszony mibenléte továbbra is homályban marad.

Van azonban Lange elképzelésének egy sajátossága, amelyre érdemes felfigyelni. A termelőerők és a termelési viszonyok közé két helyen is beiktat egy harmadik, közvetítő elemet. „Mint hogy a termelési viszonyok — írja Lange egy helyütt — a termelés folyamatában jelentkeznek, megfelelnek a társadalmi munkafolyamatban fennálló munkamegosztás és kooperáció követelményeinek. Ezek a követelmények pedig a társadalmi termelőerők történelmi fejlődésének konkrét szintjétől függenek.”¹³

Tehát a meghatározás láncolatának három tagja: a termelőerők, a munkamegosztás és a termelési viszonyok. A közgazdászok azonban a munkamegosztást is általában termelési viszonyoknak tartják, úgyhogy közbeiktatásával nem feltétlenül látják új fényben a problémát, hisz a termelőerők eszerint legfeljebb kettős fokozatban határozzák meg ugyanazokat a termelési viszonyokat. Mégis többről van szó. Sohasem tudhatjuk meg, vajon termelési viszonyoknak tartotta-e Lange is a munkamegosztást, s ha igen, miért emelte ki ily módon a többi közül, hiszen ezzel azt állítja, hogy a termelőerők csak egy termelési viszonyt, a munkamegosztást határozzák meg közvetlenül, az összes többit viszont maga a munkamegosztás határozza meg. Vagy ha úgy tetszik: a termelési viszonyokat egyik saját összetevőjük, a munkamegosztás határozza meg, és csak közvetve a termelőerők,

Itt egy kis kitérőt kell tennünk. Azzal ugyanis, hogy Lange közölte a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolatra vonatkozó nézetét, akarva-akaratlanul már a bevezetőben immanens választ adott a történelmi materializmus kulcsfontosságú kérdésére is, nevezetesen arra, mit tekint a történelem hajtóerejének. Ismeretes, hogy ezen a téren nagy megoszlás van a marxisták között: a termelőerők vagy az osztályharc? Lelio Basso például a termelőerők meghatározó szerepére esküszik,¹⁴ Gianfanco La Grassa ellenkezőleg, a termelési viszonyoknak tulajdonít determináló erőt.¹⁵ E két végpont között sokan a kettő „dialektikájával” igyekeznek megannyi változatban áthidalni az ellentétet: előbb a termelési viszonyoké a döntő befolyás, később a termelőerőké; a termelőerőké a döntő befolyás, a termelési viszonyok azonban visszahatnak rájuk, kölcsönhatás van közöttük, csak „végső soron” jut döntő kifejezésre az egyik vagy a másik. E „dialektikán” azonban leggyakrabban külsőleges interakciót értenek. A két alapvető lehetőség közötti színvallást így sem sikerült egyiküknek sem elkerülniük. Valamennyiük közül talán csak Lucien Sève elképzelése érdemel figyelmet, aki első megközelítésre a termelési viszonyok szerepét emeli ki, vég-szava szerint azonban a termelőerőké az *alapvető*, a termelési viszonyoké viszont a *döntő* szerep.¹⁶

E megoszlásra, természetesen, maga Marx is okot szolgáltatott, bár úgy látjuk, némely szerző ennek jelentőségét eltúlozza.¹⁷ Marx egészen *A tőke* megírásáig meglehetősen egyértelműen — esetenként azonban később is — hangsúlyozta a termelőerők elsőbbségét. Bizonyos megnyilatkozásaiban, mint például abban, amely szerint a kézimunka a feudalizmussal, a gőzmalom a kapitalizmussal jár, akármilyen látványosan meggyőző is, nem nehéz bizonyos mechanicista felfogást is felfedezni. Ettől, természetesen, jóval körültekintőbb az 1859-ből származó, híres Előszóban, melyben, miként mondja, egész addigi munkásságának tapasztalataiból igyekszik leszűrni bizonyos módszerbeli tanulságokat. Azt állítja, hogy a termelési viszonyok mindig a termelőerők bizonyos fejlődési fokának felelnek meg, hogy fejlődésük bizonyos fokán a termelőerők összeütközésbe kerülnek a fennálló termelési viszonyokkal, hogy e termelési viszonyok az összeütközés időpontjáig a termelőerők fejlődését szolgálják, attól kezdve azonban gúzsba kötik fejlődésüket, ezért szociális forradalom következik be, melyben a gazdasági alap — idejében mondjuk: nem azonos a termelőerőkkel! — megváltozásával megkezdődik a felépítmény átalakulása is, de figyelembe kell venni, hogy „egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési felételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak.”¹⁸

Másfelől, ha *A tőkét* olvassuk, Marx szerint tőkeviszony a többlet-

termelés *elsajátításának* értelmében a korábbi történelmi korszakokban is létezett, de tőkés *termelési* viszony, az értéktöbblet *előállítás*a és elsajátítása értelmében csak akkor alakult ki — ez egyúttal a tőkés *termelési mód* létrejöttének történelmi pillanata is —, amikor a tőkebér munka viszony dominálása alatt fokozatosan átváltoztak a korábbi termelőerők, s *effektíve* is működni kezdtek. Itt Marx kétségtelenül a termelési viszonyok elsőbbségét emeli ki a termelőerőkkel szemben. E folyamatnak, Marx szerint, két mozzanata van. Előbb az izolált munkásokat manufaktúrába tömörítik, s kooperációval kollektív munkássá változtatják, a korábbi munkaeszközöket megtartva, de megfosztva e kollektív munkást a munkaszervezés értelmi funkciójától. Ezt Marx a munkának a tőke alá való formális szubszumpciójának nevezi. Ez a tőkés munkafolyamat kialakulása, melyben maga a munkaszervezés is új termelőerőként működik. A termelőerők tőkés átalakulásának második mozzanata a szerszámnak géppel, majd géprendszerrel történő felváltása, melynek során a tőke végképp elválasztja a munkást a munkafolyamat minden anyagi és szellemi feltételének irányításától és ellenőrzésétől, e feltételek a tőke kezében összpontosulnak, s attól kezdve a termelőerők forradalmasítása elsősorban a munkaeszközt célozza, nem a munkaerőt, mely annak csak toldaléka. Marx ezt a munkának a tőke alá való reális szubszumpciójának nevezi.¹⁹

Marx ilyen irányú nézeteit példázandó, sok más mellett, nemegyszer idézik a következő sorokat is: „Az ipari tőke az egyetlen olyan létezési módja a tőkének, amelyben a tőke funkciója nemcsak elsajátítása az értéktöbbletnek, illetve többletterméknek, hanem egyúttal létrehozása is. Ezért az ipari tőke feltételezi a termelés tőkés jellegét; létezése magában foglalja a tőkések és bér munkások osztályellentétének létezését. Amilyen mértékben az ipari tőke a társadalmi termelést hatalmába keríti, forradalmasodik a munkafolyamat technikája és társadalmi szervezete, s ezzel a társadalom gazdasági-történelmi típusa.”²⁰

Marx rámutat arra is, hogy a tőkés termelési viszonyok egyfelől a termelési folyamat előfeltételét képezik, másfelől e termelési folyamat eredményeként nemcsak az anyagi termék jelenik meg, hanem az újratermelt tőkés termelési viszony is. Újfent előfeltételként dominálva a munkafolyamat felett a reprodukált termelési viszony dominál a termelőeszközök fejlődése felett is. Így a termelőerők fejlődése a tőkebér munka ellentét jegyében a munkafolyamatban érvényesülő osztályharc eredményeként alakul, amelyben a tőke érdeke az, hogy a termelőerők a tőkés termelési viszony dominálásának fenntartásával összhangban, annak alávetve, egyúttal rákényszerítve azt a termelőre, nem pedig más érdekeket szolgálva, folyton forradalmasodjanak. Úgy tesz, Marx felfogásából itt az következik, hogy a termelőerők forradalmasításának más történelmi értelme nincs. Ilyen értelemben a termelési viszonyok meghatározó szerepe domborodik ki.

Egyik-másik marxista aztán a fenti lehetőségek alapján egyoldalúan vonta le a végkövetkeztetéseket. Így például G. A. Cohen interpretálásában²¹ a termelőerők valójában a történelmi fejlődés „értelmének” önálló és egyetlen hordozói, a történelmi befolyástól alapjában véve mentesülnek, egyenes vonalúan fejlődnek, időnként saját logikájukhoz igazodó forradalmak zajlanak le fejlődésükben, a termelési viszonyok — többé-kevésbé passzivitásukkal — hathatnak ugyan rájuk, de azok előbb-utóbb szétzúzzák ellenállásukat, így — lényegében külső tényezőként — kikényszerítik a túlhaladott termelési mód összeomlását, s minthogy maguk mértékéhez illő, új termelési viszonyok kialakulásának forrásai, ezzel új termelési módot anticipálnak és hoznak létre. Lényeg és jelen-ség, tartalom és forma szétválasztásának vagyunk szemtanúi. Az osztályharc legfeljebb e folyamatnak a kellő pillanatban történő pozitív átbillentésénél bábáskodik. Minthogy a termelőerők fejlődése, lényegét tekintve, nem függ a termelési módtól, a termelési mód merő formalitássá válik, s arra szolgál, hogy nevet adjon egy-egy történelmi korszaknak, melyen a termelőerő, történelmi küldetése során, áthalad.

Ezzel szemben A. D. Magaline szerint²² nemcsak hogy a termelési viszonyok dominálnak a termelőerők egész rendszerének fejlődése felett, hanem éppenséggel a termelési viszonyok osztályharc közepette történő materializálódását képzik a természet elsajátításának folyamataiban. Termelőerővé csak akkor válik valami, amikor egy meghatározott termelési viszony megtestesítőjeként működni kezd. A termelőerők fejlődési fokára vonatkozólag nincs univerzális mérce; amikor egy-egy termelési mód kialakult, azon belül a termelőerők fejlettségi foka csak a termelési viszonyok dominálásának a fokával mérhető. Ezért a termelőerők és a termelési viszonyok között csak az adekvátság és az inadekvátság mértékéig jelentkezhetnek ellentétek; olyan ellentétek, amelyek a termelési mód összeomlásához vezetnének, elképzelhetetlenek. A termelési viszonyok újratermelése a termelési folyamatban zajló osztályharc közepette történik, e viszonyok materializálódása során tehát az osztályharc a termelőerők fejlődésének mozgatója, illetve a termelés szervezésbeli és technikai feltételeit érintő „forradalmak” a termelési viszonyok újratermelésének döntő mozzanatai.

Magaline szinte teljesen feloldja a termelőerőket a termelési viszonyokban, s megfosztja őket minden viszonylagos önállóságuktól az adott totalitáson belül. A termelési viszonyok és a termelőerők közötti belső ellentét minimalizálása, majdhogynem tagadása azt sugallja, hogy mechanikus, külső viszony van közöttük. Magaline azt vallja: mihelyt egy termelési viszony materializálódásaként valami termelőerő képében működni kezd, a termelési folyamat *kettősségében* többé nem lehet szétválasztani azt, ami termelési viszony, attól, ami termelőerő, legfeljebb elemzésben lehet kimutatni, mi, mikor, minek a képében jelenik meg.

Jellemző, hogy Magaline fontosnak tartja megjegyezni, a termelőerők nem rekednek a történelmi materializmuson kívül, s hogy a termelőerők fogalmára igenis szükség van. Ha ezt nem hangoztatná, aligha vennénk észre.

Ennyit tájékoztatásul, hogy milyen nagy horderejű kérdésre ad választ Lange, amikor *mellékesen*, már a bevezető fejezetben, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolatot is érinti.

2.

Lange azzal kezdi a materialista történelemfelfogásnak szentelt fejezetet, hogy az emberek gazdasági tevékenységében a termelési viszonyokat a társadalmi termelőerők határozzák meg, s pár lappal arrább ezt „a termelési viszonyok és a termelőerők közötti szükségszerű megfelelés törvényének”²³ nevezi, majd hozzát teszi, hogy ez a politikai gazdaságtan első és alapvető törvénye, egyszersmind a szociológia első alapvető törvénye. Nem elég világos, mi rejlik e két különböző minősítés mögött. Az a körülmény, hogy Lange ezt a nézetet a *tudományos* törvényszerűség rangjára kívánta emelni, bizonyos visszhangra, de nem nagy támogatásra talált a világon.

Lábjegyzetben Lange, persze, közli, hogy e törvény elnevezését „nemrég” Sztálin honosította meg *A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájában, noha világos, hogy „ezt a törvényt Marx fedezte fel és fogalmazta meg”.²⁴ Vannak azonban vélemények, melyek szerint Sztálin ezt a „törvényt” már korábban, 1938-ban, a szovjet párttörténet történelmi és dialektikus materializmusnak szentelt nevezetes fejezetében publikálta, fontosabb azonban, hogy Marxnak valóban voltak olyan nézetei, amelyeket Lange is hangoztat, de azokat törvényként soha meg nem fogalmazta. Kevésbé ismeretes azonban, hogy Lange, miként látni fogjuk, még kettő, összesen tehát három hasonló, megkapó egyszerűséggel egymásba illő törvényt állapít meg, melyek teljes egészében szabályozzák az emberi társadalmak történelmi fejlődésének, fájdalom, ellentmondásos folyamatát.

A fejezet kezdő mondata után Lange ismét hitet tesz a hármasság mellett. Azt, hogy a termelőerők a munkamegosztást, az meg a termelési viszonyokat határozza meg, a vasút működésével példázza. Ekkor azonban váratlan fordulat következik. Lange kijelenti, ha meg akarjuk érteni a termelési viszonyok lényegét, ki kell emelnünk közülük egy alapvető viszonyt, mely e viszonyok bonyult hálózatát meghatározza, s nyomban közli is, hogy ez a társadalmilag szankcionált tulajdonviszony.²⁵ Majdnem elfelejtjük megkérdezni azt a csekélységet, miért gondolja Lange, hogy van egy termelési viszony, melynek segítségével megérthetjük az összes többi, a külön-külön megnevezésre

sem érdemesítettek, hiszen nem kisebb dolgot állít itt, mint azt, hogy a hármas meghatározási láncolat nem érvényes, mert a termelési viszonyokat egy másik, újabb termelési viszony határozza meg.

De ez még nem minden. Pár sorral lejjebb Lange közli, hogy a tulajdonjog a munkamegosztást is meghatározza;²⁶ aki fordítva tudja, vessen magára. Jóhiszeműen megkockáztatjuk tehát a véleményt, hogy Lange szerint a meghatározás láncolata így alakul: termelőerők—tulajdonviszonyok—munkamegosztás—termelési viszonyok. Eszerint, aki a tulajdonviszonyon változtat, mélyebbre nyúl, mint aki a munkamegosztást kívánja megszüntetni. Csakugyan így volna? Természetesen nem.²⁷ De a tulajdonviszonyok szerepének ilyen, Lange által proklamált eltúlozása sajnálatos módon lehetetlenné teszi, hogy bepillantást nyerjünk azok tényleges, le nem becsülhető szerepébe.

„A termelőeszközök feletti tulajdonjog tehát alapvető, afféle »szervezési elv«, mely a termelési viszonyok összességéről, valamint az elosztási viszonyokról is dönt”,²⁸ írja Lange, de az az igazság, hogy voltaképpen az összes termelési viszonyt egyetlenegyre, a tulajdonjogra redukálja, s ez nemcsak abból látszik, hogy a továbbiakban is a tulajdonviszony az egyetlen termelési viszony, melyet külön is megnevez és meghatározott szerepre érdemesíti, hanem abból is, hogy a termelési viszonyokat egyáltalában a tulajdon válfajai szerint osztályozza,²⁹ márpedig némelyiket közülük nyilvánvalóan lehetetlen társadalmi, illetve ellenkezőleg, magántulajdon jellegűnek nyilvánítani. Tanulságos összevetni ezt például Balibar felosztásával. Balibar szerint a tőkés termelés *alapvető* viszonya, a tőkés termelési viszonyok alapvető eleme a bér-munkaerő kizsákmányolásának, illetve az értéktöbblet termelésének a folyamata; a termelési viszonyok *szekundáris* eleme pedig a tőke körforgása. „Amikor a tőkés termelési viszonyokról beszélünk — írja Balibar — mindig e két egyenlőtlenül determináló elem egységére gondolunk.”³⁰

A tulajdonviszonyokhoz fűződő kitérő után Lange végre áttér a termelési módok prezentálására. Az öt alapvető termelési mód, melyeket mindenekelőtt a tulajdonviszonyok alapján jellemez, megegyezik az emberiség történelmének bizonyos korszakaival. Az ősközösséget, a rab-szolgotartást, a feudalizmust, a kapitalizmust, a szocializmust nevezi meg, s aztán párhuzamba állítja őket az ősközösségi, ázsiai, antik, feudális, tőkés és szocialista társadalmi formációkkal, melyek ugyancsak bizonyos történelmi korszakokat jelölnek.³¹

Érdemes itt megjegyezni, hogy Lange, Marxra hivatkozva, sorrendben közli a termelési módokat és a társadalmi formációkat, de sem progresszív voltokról, sem az emberi társadalmak egyvonalú fejlődéséről nem beszél. Csak később indult meg a vita a többvonalú fejlődés lehetőségéről.³² Lange specialitása, hogy megnevez egy hatodik termelési módot is, az egyszerű árutermelést, mely ugyan, miként kiemeli, egyet-

len történelmi korszakban sem uralkodott, de alárendelt termelési módként jelen volt több történelmi korszakban is.

Fel kell figyelni arra is, hogy az ázsiai formáció megfelelő termelési mód nélkül maradt. Lange javára írjuk, hogy közölte, e formációhoz kapcsolódó termelési módot illetően nagy nézeteltérések vannak: könyve írásakor az ázsiai termelési mód megbélyegzett fogalom volt, csak később bontakozott ki a rehabilitálását sürgető vita. Kereken kimondja, leegyszerűsítik a dolgot azok is, akik a rabszolgotartó, meg azok is, akik a feudális termelési mód változatának, például bürokratikus feudálizmusnak tartják. Úgy látszik, jómaga még a Wittfogel-féle irrigációs rendszerhez fűződő felfogást követi. „Az ázsiai társadalmi formáció önálló formációt képez — mondja ki kereken Lange —, amelyben a természetben való szolgáltatás, a kényszermunka és a rabszolgaság egységes termelési módba ötvöződik, a föld feletti állami tulajdon és a nagy, kollektív, irrigációs munkálatok feletti állami vezetés révén.”³³ Eszerint ez volna a hetedik termelési mód.

Utalnunk kell arra, hogy a jelek szerint Lange is azok táborába tartozik, akik a szocializmust nem átmeneti, tehát nem forradalmi korszaknak, hanem megállapodott, önmagát reprodukáló termelési módnak tartják.³⁴ Bár szó szerint nem hangoztatja, kritériumai alapján a szocializmus osztály nélküli és antagonizmus nélküli formáció. Így homályban marad, a kommunizmus jellegre nézve újabb társadalmi formáció volna-e, akadna-e újabb termelési módja, forradalommal vagy anélkül vezet-e hozzá az út.

Erdemes azonban felfigyelni, hogy Lange szerint a termelési módokat is a tulajdonviszonyok szerint osztjuk fel. Vannak termelési módok, amelyekben társadalmi tulajdonviszonyok, meg olyanok, amelyekben magántulajdon-viszonyok uralkodnak. Az utóbbi esetben „csak a társadalom meghatározott része” rendelkezik monopóliummal a termelőeszközök felett, „ilyenkor mondjuk, hogy a társadalom osztályokra tagolódik”, e társadalmakban „a termelési folyamat nem szolgál az egész társadalom szükségleteinek legjobb kielégítésére, hanem mindenkéltől a termelőeszköz-tulajdonosok szükségleteinek kielégítésére”, végül pedig „épp ezért nevezzük az ilyen társadalmakat antagonisztikusnak”.³⁵

Nem tudunk szabadulni a benyomástól, milyen tendenciózus ez a beállítás: mintha elég volna megszüntetni a magántulajdont, máris össztársadalmi érdek szerint kellene történnie az elosztásnak, megszűnnének a társadalmi osztályok, s a társadalom sem volna többé antagonisztikus. Meghökkenítő, mihez fűzi Lange az osztályok megjelenését és létét, vagy mihez kapcsolja az antagonizmus fogalmát. Mintha minden a magántulajdon és az elosztás körül forogna. Mintha nem is volna értéktöbblet — nem hiába volt hiányérzetünk, amikor Lange a munkát és a termelést taglalta a bevezető részben! —, amelyet az egyik osz-

tály elsajátít; mintha nem is kizsákmányolásról — e szót Lange itt le sem írja! — volna szó, hanem csak afféle méltánytalan elosztásról; mintha nem is osztályharccal — még egy hiányzó fogalom! —, hanem absztrakt „összeférhetetlenséggel” zajlana ez a folyamat; mintha az osztályok léte vagy nemléte nem a termelésben, hanem más szférákban dőlné el.

Bár Lange nem tekinti a szocializmust átmeneti korszaknak, természetesen közli, hogy vannak átmeneti időszakok, melyekben két vagy több termelési mód egzisztál párhuzamosan. Nem említi, hogy az átmenetek forradalmi korszakok. Egyáltalán, az átmenet kérdésének súlyát, mint később látni fogjuk, nem ismeri fel eléggé, habár könyve írásakor Dobb már felvetette ezt a kérdést,³⁶ Sweezy is reflektált rá,³⁷ sőt egészében lezajlott a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről szóló nevezetes vita.³⁸ A társadalmi formációk korszakáról is a hagyományos felfogást követi: az uralkodó termelési mód mellett legfeljebb a letűnt termelési mód *csőkevényei* meg a leendő termelési mód *csírái* lehetnek meg, ugyancsak párhuzamosan. A termelési mód artikulációjának, sajátos egybefonódásának a gondolata, úgy, ahogy azt például Godelier írta le az inka társadalomról,³⁹ Langénál természetesen még nem bukkan fel: majd egy évtizeddel később született meg ez az elmélet. Pedig csak ez igazolhatta volna Langénak azt az elképzelését, hogy az egyszerű árutermelés külön termelési mód; megfeledezett róla, hogy az nemcsak hogy uralkodó termelési mód nem volt, hanem csőkevény sem, csíra sem lehetett, s létezési módjára így nincs magyarázata.

Végre természetesen rá kell térnünk, miként határozza meg Lange a termelési módot és a társadalmi formációt. Első megközelítésre a következőket mondja: „A társadalmi termelőerőket s a velük összefüggésben levő termelési viszonyokat, mely utóbbiak szervezési központja a termelőeszközök feletti tulajdonjog, közös néven termelési módnak nevezzük.”⁴⁰

Nem nehéz belátni, hogy itt a termelési módról vajmi keveset tudunk meg; talán csak azt, hogy két dolognak a „közös neve”. Hadd mondjuk meg tüstént, hogy a második megközelítésre adott meghatározása is éppily vérszegény. Viszont teljes súllyal lép elénk a történelmi materializmus kiindulópontjának korábban említett problémája: vajon lehet-e a termelőerőket és a termelési viszonyokat a termelési mód *előtt* és attól *függetlenül* taglalni, tehát belőlük kiindulni, vagy csak a termelési módon *belül* indokolt beszélni róluk? Más szóval: vajon csupán „közös név”-e a termelési mód? Miért kellene két önálló tényezőnek, sőt fogalomnak, ha valóban *csupán* az köti össze őket, hogy az egyik meghatározza a másikat, „közös nevüknek” lenniük? A gazdasági folyamatban számszámra vannak tényezők, amelyek között hasonló meghatározó összefüggés mutatható ki, mégisincs „közös nevük”. Saját tar-

talommal rendelkező önálló fogalom-e tehát a termelési mód, amelynek a termelőerők és a termelési viszonyok legfeljebb mozzanatai, esetleg viszonylag önálló összetevői, tehát belső viszony van-e közöttük, vagy ellenkezőleg, a termelési módot megelőző, azon kívül is létező, önálló tényezőkről és fogalmakról van-e szó, amelyek között merőben külső jellegű viszony áll fenn, de ki tudja miért, talán Marx iránti kegyeletből, „közös nevüket” még napjainkban is fenntartjuk?

Lange, úgy látszik, az utóbbi felfogást vallja, mi azonban nem osztozunk véleményében. Természetesen, Lange ezúttal sincs egyedül; köztudott, hogy Lenin is rokon nézetet vallott vele. Ma is szép számmal akadnak marxisták, akik a termelési mód szerepét elhomályosítják, aztán meg teljesen relativizálják is. Sőt, miközben a termelési módon belül a lényegében függetlenített termelőerőknek tulajdonítanak döntő szerepet, a társadalmi formáción belül nem az így kialakult termelési módot ruházzák fel meghatározó szereppel, hanem — szeszélyes fordulat — a termelési viszonyokat függetlenítik, gazdasági alapnak nyilvánítják őket, s mert ez az alap meghatározza a felépítményt, döntő szerephez juttatják a társadalmi formációban. Így az egyik is, másik is megkapja a maga meghatározó szerepét, s megtévesztően meszeszerű igazság tétetik közöttük.

Mint már mondtuk, Marx munkásságának különböző szakaszaiban, némi leleménnyel, találni támpontot erre az utóbbi álláspontra is. Lange természetesen a társadalmi formáció meghatározása során is követte a fenti logikát: „A termelési módot felépítményével együtt társadalmi formációnak vagy társadalmi rendszernek nevezzük, az adott társadalmi formáció sajátos termelési viszonyait pedig annak gazdasági alapjának tekintjük.”⁴¹ Pár lappal hátrább Lange közli a — miként mondja — szociológia második alapvető törvényét is, melyet így nevez: „a felépítmény és a gazdasági alap közötti szükségszerű megfelelés törvénye”.⁴² Itt aztán van egy nagyon jellemző mondat is: „Amikor változnak az alapvető termelési viszonyok (azaz a termelőeszközök feletti tulajdon), változik a felépítmény is: új társadalmi formáció keletkezik.”⁴³ Talán mondanunk sem kell, ismét merev (egyirányú) determinizmussal és redukcionizmussal van dolgunk.

Éppen csak szóvá tesszük: Lange egyértelműen használja a társadalmi formáció fogalmát, sem többféle értelméről, sem a vele rokon, Marx és Lenin használta fogalmakról, például a gazdasági társadalomformációról vagy a gazdasági-társadalmi formációról nem szól — tehát a kettő közötti különbségre sem világít rá⁴⁴ —, noha az utóbbi kifejezés Lenin nyomán annyira elterjedt a marxisták között, hogy szinte kizorította a Lange használta társadalmi formációt. A könyv írásakor még nem hangzott el a Sereni kezdeményezte, ide vágó vita.

Vessünk tehát egy pillantást az így kialakult képletre. A felépítményt a termelési mód határozza meg. A gazdasági alap csak a társadalmi

formációban jelenik meg. Nemcsak a termelési módnak, hanem a társadalmi formációnak is van önállóan fellépő termelési viszonya; a társadalmi formációban ez képezi a gazdasági alapot, nem a termelési mód. Valójában az alapvető termelési viszony, azaz a tulajdonviszony határozza meg a felépítményt. Amikor változnak a tulajdonviszonyok meg a felépítmény, új társadalmi formáció keletkezik.

Mondanunk sem kell, ez a képlet áthidalhatatlan ellentmondásoktól terhes. Véleményünk szerint a termelési viszony csak a termelési mód viszonyaként léphet fel a társadalmi formáció keretében is. Ha a társadalmi formációban gazdasági alap és felépítmény van, akkor vagy a termelési mód ez a gazdasági alap, vagy pedig más képezi a gazdasági alapot, de a termelési mód nem része a társadalmi formációnak. Más szóval, a termelési mód nem határozhatja meg a felépítményt, ha a gazdasági alap és a felépítmény között meghatározó viszony van, s ha ezt az alapot a termelési viszonyok képezik.

De itt nem is ez a legfontosabb. A legfontosabb az, hogy Lange iménti koncepcióján belül a termelési módnak nincs semmi szerepe. Ha ugyanis a termelési viszonyok közvetlenül és önállósítva is megjelenhetnek a társadalmi formációban, nincs semmi akadálya, hogy a termelőerők is ugyanígy meg ne jelenjenek. S ugyan mi szükség lehet még a termelési módra, ha a társadalmi formációban *önállósítva* benne vannak az egymást láncolatszerűen meghatározó elemek: a termelőerők, melyek meghatározzák a termelési viszonyokat, a termelési viszonyok, melyek gazdasági alapként megszabják a felépítményt, meg maga a felépítmény, mely esetleg visszahat rájuk? Még arra sincs szükség, hogy egy-egy termelési mód adjon nevet egy-egy történelmi korszaknak, hiszen a társadalmi formációk neve is szolgálhat erre a célra.

Természetesen, aki a felépítményről szól, annak szólnia kell a társadalmi tudatról is. Lange előbb felhívja a figyelmet, hogy az emberek tudatára ébrednek a társadalmi viszonyoknak, s ha leszámítjuk a gazdasági viszonyok egy részét, amelyek rejtve maradnak előttük, azokat tudatosan fenn is tartják. Ugyanilyen módon jutnak el a törvényekbe foglalt, a politikai, az erkölcsi, a vallási, a filozófiai, a tudományos és a művészeti eszmékhez, „melyek alapján az emberek a társadalmi viszonyokat értékelik”.⁴⁵ Csakugyan így jutnak-e el hozzájuk, s vajon csak ezt tennék velük? Mielőtt azonban válaszolnánk, fejezzük be: Lange ezeknek a társadalmi eszméknek rendszerezett összességét tekinti ideológiának. Emellett vannak még, mondja, pszichés álláspontok, érzelmek és hangulatok, melyek ugyancsak a társadalmi viszonyokhoz fűződnek, s ezeket társadalmi lélektannak nevezi, bár nyilván lelkiállapotra gondol. „A társadalmi viszonyok együttesét, melyeknek az emberek tudatában vannak, és az azoknak megfelelő társadalmi eszméket és pszichés álláspontokat közös néven társadalmi tudatként határozzuk meg”,⁴⁶ írja Lange.

E szerencsétlen megfogalmazásban nyilván csak elírás, hogy a társadalmi viszonyok a társadalmi tudat fogalmába sorolhatók; minden viszony, akár tudatos, akár nem, önmagában véve is intézményesedik, s objektivációnak tekintendő, a róla való tudat egészen más. Hasonlóképpen, mi más lehet, mint elírás az, hogy a társadalmi tudatot az ideológiától megkülönböztető „többletet” semmi más, mint a pszichés álláspontok képezik, holott ha valami, akkor azok nyilván a „hamis tudat” megnyilvánulásai. Lange azonban, sajnos, nem közli, minek tekinti az ideológiát, s létezik-e szerinte egyáltalán „hamis tudat”? Természetesen közli, hogy társadalmi tudat az osztályrendszer szintjén is, meg társadalmi csoportok körében is kialakul, de nem utal a kettő közötti lényeges különbségre, az osztályjellegre, az előbbi hegemonisztikus természetére. Természetesen a Gramsci-féle eszmékhez való viszonyulást hiába is kérnének számon, Gramsci eredményei e könyv írásakor még jobbra ismeretlenek voltak.

Sokkal fontosabb felfigyelni arra, hogy Lange megfogalmazásában a társadalmi tudat kizárólagosan okozat jellegű, a pavlovi tükrözésmélethez leegyszerűsített változata szellemében. „Az összes társadalmi folyamat — írja Lange — az emberi tevékenység bizonyos válfaján nyugszik, mely állandóan ismétlődik. A társadalmi viszonyok az embereknek más emberekre irányuló, folyton ismételt egymás közti ráhatásának meghatározott válfajai. Az ilyen szakadatlanul ismétlődő tevékenység következményeként az emberek agyában társadalmi eszmék és társadalmi pszichés álláspontok képződnek.”¹⁷

Itt Lange egyfelől a tükrözésméletre korlátozva értelmetzi a társadalmi tudatot, másfelől ismét előhozakodik azzal az elképzelésével, hogy a társadalmi folyamatok alapja nem a mozgás, a változás, a fejlődés, hanem az ismétlés, a körforgás, a megállapodottság. Ennek az ismétlődésnek itt is megkülönböztetett szerepet tulajdonít. Közli, hogy ez az ismétlődés szokássá válik, változás csak külső behatásra következik be, s ez a változás is tüstént szokássá lesz. Majd pedig, s ezt jól jegyezzük meg, így szól: „Ez az emberek mint biopszichikus szervezetek viselkedésének általános szabályszerűsége.”¹⁸ Csakugyan így állna a dolog? Hát az ember nem dinamikus lény? Hát nem különbözik-e az állattól abban is, hogy az állatnál bármilyen változás csak hosszú, nemzedékeken át történő kumuláció eredménye lehet, az ember viszont, tárgyi tevékenysége révén, a dinamikus fejlődés útjára lépett, illetve dinamikus lényvé vált? Úgy véljük, Lange másodlagos, *biológiai* tulajdonságokkal igyekszik meghatározni az embert mint *társadalmi* lényt. Végül erre az apodiktikus megállapításra jut: „A társadalmi viszonyokat és az egész társadalmi tudatot konzervativizmus jellemzi, sajátosság inerció, mely azon alapszik, hogy változások csak külső indítékok eredményeként jelentkeznek.”⁴⁹

A fentiekkel kapcsolatban tehát több észrevételünk van. Kezdjük ta-

lán azzal, hogy Lange itt világosan ki is mondja, hogy a termelési viszonyok változását nem a termelési módon belüli ellentétek, tehát nem belső indítékok eredményezik, úgyhogy valóban nem lát dialektikus egységet és azon belül jelentkező ellentétet a termelőerők és a termelési viszonyok között. Azt, ami a termelőerő részéről ráhat a termelési viszonyra, külső indítéknak, tehát mechanikus, külső kapcsolatnak tekinti.

A másik észrevételünk az, hogy természetesen „az emberek mint biopszichikus szervezetek” ugyancsak a társadalmi és történelmi mozgás meghatározó keretei, de csak olyan értelemben, hogy semmi sem történhet az emberi társadalomban, ami meghaladja az ember biopszichikai adottságait. De egyfelől ezen adottságok akármelyikét nem lehet önkényesen „örök emberi természetként”, történelmen kívüli dolognak feltüntetni, másfelől nem lehet akármelyik tulajdonságot kellő érvek nélkül a történelmi folyamatokra vonatkozólag „végső biopszichés korlátnak” nyilvánítani. A történelem azt mutatja, az ember képes volt az eddigi dinamikus társadalmi fejlődésben részt venni, vagyis a „biopszichikai korlát” elég tágas ahhoz, hogy a dinamikában ne akadályozza, s ezért nyilvánvaló, hogy a társadalmi mozgások meghatározóit e kereten belül, az ember *társadalmi* adottságaiban kell keresni. Ha még a termelési viszonyok alakulásával kapcsolatban sem hivatkozunk tehát osztályharcra, ha itt sem vezetjük be az osztályharcot vívó történelmi ember fogalmát, felmerül a kérdés, nem kellett-e csupán előre gyártott elképzelés kedvéért konzervatívvá nyilvánítani a társadalmi viszonyokat, s lelni erre az „emberi természetben” akármilyen érvet. Rövidesen látni fogjuk, minden okunk megvan rá, hogy igennel válaszoljunk.

A harmadik észrevételünk: megszokott dolog, hogy némely tudós az egész tudatszférát okozatszerűnek mondja, azt azonban, hogy konzervatív jellegű volna, még inkább, hogy a gazdasági alap is konzervatív természetű, Lange kivételével más szájából még nem hallottuk. Eszerint Lange aligha vádolható ökonomizmussal. Viszont egy még jobban lejárátott dologhoz folyamodott, a biologizmushoz.

Van Langénak még egy nevezetes elképzelése, mely mellett, sajnos, nem mehetünk el szó nélkül. Eszerint a felépítmény nem öleli fel a társadalmi tudat egészét, csak azt a részét, mely múlthatatlanul szükséges az adott termelési mód fenntartásához.⁵⁰ Ezzel kapcsolatban maga Lange közli lábjegyzetben, hogy Marx a társadalmi tudatot egészében véve azonosította a felépítménnyel, de ő Sztálint követi, aki *A marxizmus és a lingvisztika* című írásában, kevéssel halála és Lange könyvének írása előtt, bizonyos megkülönböztetéseket tett a felépítmény összetevői között. Még idézi is Sztálin nevezetes elképzelését, mely szerint a felépítményt a bázis hozza létre, méghozzá azért, hogy *szolgáljon* neki, s elég, ha a felépítmény lemond *szolgái* szerepéről — nota bene, honnan neki a lemondás képessége? —, tüstént meg is szűnik felépítmény lenni. Agilis tudósok később ugyanezen a vonalon kifejtették,

hogy a családi viszonyok, a népi kultúra és a tudomány egy része szintén nem tartozik a felépítményhez.

Ismeretes, hogy Kautsky már Sztálin előtt hasonló álláspontra jutott, felölelve a társadalmi tudatból a felépítménybe csak azt, ami az alappal együtt szükségszerűen változik. Természetesen sem Kautsky, sem Sztálin, sem Lange nem ad kielégítő magyarázatot arra, minek tekintsük a társadalmi tudatnak a felépítmény által fel nem ölelt részét, ha a társadalmi formáció csak alapból és felépítményből áll. Arra kell gondolnunk, hogy a társadalmi tudatnak ez a fattyú, kitagadott része illegálisan létezik. Ez már csak azért is különös, mert Lange ugyanitt azt írja, hogy a *társadalmi tudatban* mindig fellelhetők az adott felépítményen kívül a korábbi felépítmények maradványai is, egy részüket az új felépítmény magába is olvasztja, s megemlíti a római jog közismert esetét, más részük meg *nem zavarja* az új felépítményt, s talán nem is sejtji, hogy ezzel a kifejezéssel felveti azt a kérdést is, mi a sorsuk a régi felépítmény *zavaró* részeinek, amelyek — minthogy emberi objektívációk — ki vannak ugyan téve pusztulásnak, de nem következik be feltétlenül, még akkor sem, ha valaki szándékosan pusztítja őket. Természetesen az adott társadalmi tudatban fellelhetők a jövődől termelési módból majdan kinövő felépítmény csírái is. Kitűnő volna, persze, ha Lange bizonyosságot is tudna adni arról, miként ismerhető fel az eljövendő társadalmi forma képződménye, s elkerülhetetlen-e épp annak a formának a jövetele. Ennél is fontosabb: ha a társadalmi tudat nem tartozik egészében a felépítményhez, hol a helye a fentebb említett tudatrezidumnak egy-egy konkrét társadalmi formációban?

Újabban is akadnak tudósok, akik talán nem is sejtik, milyen közeli rokonságban vannak a Kautsky—Sztálin—Lange-féle felfogással: látván, hogy a felépítmény egy része közvetlenebbül járul hozzá az adott termelési mód reprodukálásához, míg más részéről ugyanez nem állítható, nem az utóbbiakat zárják ki a felépítményből, hanem az előbbieket sorolják be a gazdasági alapba, igaz, nem általában véve, hanem csak egy-egy konkrét társadalmi formációra vonatkozólag.⁵¹ Természetesen velük sem értünk egyet: úgy véljük, még mindig Marx felfogása az irányadó, azzal, hogy a felépítmény részei más-más fokozatban alkotják azt a blokkot, amely a kizsákmányoló osztály hegemoniáját képezi egy-egy konkrét társadalmi formációban — e ponton Gramsci eredményeivel is számolunk —, s amely elősegíti az ezen osztály által előnyben részesített termelési mód reprodukálását.

Mindezek után Lange megkísérelte kikerekíteni elméletét. Emlékeztetve rá, hogy a politikai gazdaságtan első és második törvénye a társadalmi formáció folyamatainak összhangba hozását szorgalmazza (s itt mint-ha megfedkezne róla, hogy összhangba hozni azt kell, ami önmagánál fogva ellentétet tartalmaz), feltette a kérdést, van-e a társadalmi formációban olyan folyamat is, amely megbontja ezt az összhangot, illetve

van-e benne dinamikus elem. Természetesen igennel válaszol. Miközben az ember a társadalmi viszonyok és a társadalmi tudat területén a megszokáshoz, illetve a konzervativizmushoz igazodik, a természethez, a termelőerőkhöz való viszonyulásában, ahol Lange szerint állandóan kap *külső* indítékot arra, hogy változtasson viselkedésén, progresszív magatartást tanúsít.⁵² Azt, hogy külső indítékokról van szó, Lange ismét nyomatékosan kiemeli.

Magáról az említett dolgról Lange csak annyit mond, hogy az ember munkával megváltoztatja természeti környezetét és új anyagi környezetet, házat, utakat, kanalizációt teremt magának, amelyet szerinte mesterséges környezetnek neveznek, s ez az új anyagi környezet ad indítékot az embernek arra, hogy változtasson megszokáshoz ragaszkodó viselkedésén a termelési folyamatban, ennek köszönhetjük a termelőerők szakadatlan fejlődését. Még A. L. Kroeber könyvéből is idéz, azt bizonyítandó, milyen rugalmasak az emberek, milyen könnyűszerrel változtatnak magatartásukon, ha termelésről van szó, viszont milyen konzervatívan viselkednek, ha egymás közti viszonyaikról és eszmevilágukról van szó.⁵³ Kroeber kimagasló kutatónak, felfogását éleselméjű megfigyelésnek nevezi.

Nekünk azonban fel kell figyelnünk arra, hogy ez a mesterséges világ voltaképpen az anyagi kultúra, ha a kultúrát az embernek a történelem során három irányba mutató, három területen kifejezésre jutó, felhalmozott, de egyben pusztulásnak kitett tárgyi tevékenységének tekintjük: a természet felé (anyagi kultúra), az emberek felé (társadalmi viszonyok) és önmaga felé: az ember mint személyiség felé. Lange szerint tehát az anyagi kultúra adja az indítékot az „örök emberi természethez” igazodó embernek, hogy történelemfeletti elhivatottsággal szakadatlanul fejlessze a termelőerőket. Ezt tekinti a politikai gazdaságtan harmadik törvényének; a termelőerők progresszív fejlődése törvényének nevezi. Ezt tartja tulajdonképpen a történelmi mozgás igazi hajtóerejének.

És ez az az „előre gyártott elképzelés”, mely miatt az örök emberi természet rabjaként felfogott embernek, minden meggyőző érv nélkül, másként kellett viszonyulnia a termelőerők fejlesztéséhez, mint ahogy állítólag a termelési viszonyokat fejleszti. Hiszen Lange egyetlen érvet sem hozott fel állítása mellett; szerinte az ember azért fejleszti szakadatlanul a termelőerőket, mert Kroeber azt állítja, hogy fejleszti. Pedig elég lett volna ugyanezt az embert, mármint a termelő embert történelmi keretek közé állítania, hogy belássa: például a rabszolga az égvilágon semmi külső indítékot nem kap arra, hogy a termelőerőket akár egy fikarcnyit is fejlessze — ezt más szövegkörnyezetben Lange is állítja! —, hiszen munkája gyümölcsét, akár többet, akár kevesebbet termel, teljes egészében elveszik tőle, ezzel szemben minden külső indítékot percről percre megkap rá, hogy változtasson a termelési viszonyokon, melyekben leledzik, hiszen állatszamba veszik, s életétől is bármikor büntet-

lenül megfoszthatják, „konzervatív” lázadása azonban nap nap után véres megtorlásba fullad. Vagyis a termelési viszony huzamos változatlanságát, az elvont ember állítólagos konzervatív „természetét” szintén az osztályharc kimenetele „eredményezi”. Annyira ismert tények ezek, hogy előhozakodni is restellkedünk velük.

Ezek után Lange leírja, miként történik a társadalmi formációk fejlődése és váltakozása. A harmadik törvény, minthogy hatására a termelőerők történelmileg függetlenül progresszíven fejlődnek, egyszer csak megbontja a termelőerők és a termelési viszonyok között uralkodó összhangot, ekkor működésbe lép az első törvény, minek következtében a termelési viszonyok megújulnak, s hozzáidomulnak a fejlettebb termelőerőkhöz. Mivel a termelési viszonyok képezik a gazdasági alapot, ennek következtében megbomlik az alap és a felépítmény közötti összhang, működésbe lép tehát a második törvény, így kialakul az új felépítmény.⁵⁴ Ekkor az egész formációban ismét összhang uralkodik mindaddig, amíg a kérlelhetetlen termelőerők, az anyagi kultúra és az örök emberi természet „dialektikus” kölcsönhatása eredményeképpen ismét meg nem bontják azt.

De e mozgás minden indítéka — figyeljünk fel rá — külső tényezőként lép fel. Azonkívül ellentét csak akkor jelentkezik, amikor minden kész már az átmenetre. Csak valakinek eszébe jusson megkérdezni, mit jelent ez a mai, konkrét tőkés társadalmakra vonatkozólag.

Ez az a dolog, amelyre írásunk elején utaltunk: minden olyan egyszerűen, simán, csodálatosan egymásba illik. Csak most látni, milyen előrelátó volt Lange, amikor úgy döntött, hogy a gazdasági alapot nem a termelési mód, hanem a termelési viszonyok képezik; ha nem így tett volna, a fogaskereknek nem illenének ilyen elbűvölően egymásba. Hiszen ha a termelési mód bármilyen szerepet is kap, minthogy felöleli e mechanizmus első és második tényezőjét, még hozzá egységbe gyúrva őket, nem lehetett volna külön-külön, önállóan szerepeltetni akár az egyiket, akár a másikat, s az egész mechanizmus kerekai, minthogy nem illettek volna ilyen zavartalanul egybe, vagy be sem indultak volna, vagy ha mégis beindulnak, csörögve széthullottak volna. E mechanizmussal kapcsolatban fel kell figyelni arra is, hogy szükségtelenné teszi a termelési mód és az átmenet elkülönített elméletét; a társadalmi formáció elmélete Langénál egybefogva oldja meg mindkettőt, természetesen azt feltételezve, hogy egy-egy társadalmi formációban kötelezően egy-egy termelési mód dominál, több termelési mód sajátos artikulációja nem jön számításba.

Ezzel természetszerűen kész is volna Lange elmélete a materialista történelemfelfogásról. Csakhogy miután így bevégezte, utólag külsőlegesen ráakasztott az elméletre még két dolgot: a dialektikát és az osztályharcot.

„Miként látható — írja Lange —, az egyik társadalmi formációból a

másikba való átmenet az emberi társadalomban jelentkező ellentmondás-sorozatban alapul, minekutána az idomulás folyamatai következnek, amelyek ezen ellentétek eltűnéséhez vezetnek. Az ilyen fejlődési folyamatot, ellentétek keletkezése és eltűnése révén, dialektikus folyamatnak nevezik.”⁵⁵

Az még csak hagyján, hogy eszerint a társadalmi formáció korszakában nincs is dialektikus folyamat, hanem csak az átmenet korszakában, s hagyján az is, hogy az átmenet itt, jól jegyezzük meg, tartalmát tekintve kiegyenlítődik az idomulással. A probléma az, hogy Lange dialektikusnak nevez olyan folyamatot, amely — ha előzőleg adott leírását számításba vesszük — nem is dialektikus, sőt erre redukálja a lehetséges dialektikus folyamatok minden típusát is. Mindenekelőtt, Lange leírásában nincsenek belső ellentmondások — pedig ezeket, sőt a belső ellentétek egységét is, még a strukturalisták egy része, közöttük Godelier is, elismeri⁵⁶ —, hanem csak külső hatóerők. Lange voltaképpen önálló entitások között keletkező ellentétek következtében, külsőleges ráhatással, mechanikus ok—okozati viszonyban beálló változások sorozatát tünteti fel dialektikus folyamatnak.

Már meg sem lepődünk, amikor Lange felsorol három „dialektikus folyamatot”, mindegyikében megnevezi az „ellentét keletkezésének”, majd „idomulással” történő „eltűnésének” mibenlétét, s felismerjük, hogy ugyanazokról a folyamatokról van szó, amelyekre a politikai gazdaságtan három általa kimondott törvénye vonatkozik, de amelyekről pár lappal előbb, amikor konzervatív és progresszív elemeket keresgélt, azt állította, hogy a második és a harmadik folyamat a társadalmi formáció „harmóniáját” biztosítja, viszont az első folyamat dolga ennek a harmóniának a „megbontása”. Most tehát Lange meghazudtolja önmagát, s érvényteleníti saját, korábban proklamált törvényeit. Mert mi más volna, ha nem ez, amikor értelem szerint azt állítja, hogy a társadalmi formációban nincsenek külön harmóniát és külön dinamikát szolgáló folyamatok, hanem minden dialektikus folyamatban megjelennek az ellentétek is (dinamikus mozzanat), s bekövetkezik azok megszűnése is (harmonikus mozzanat). Ennek ellenére Lange ilyen eufórikus kijelentésre ragadtatja magát: „Ez a három dialektikus folyamat együttvéve az emberiség társadalmi fejlődésének folyamatát képezi.”⁵⁷

De ez még mindig nem minden. Lange kifejti, hogy az antagonisztikus társadalmi formációkban a fejlődési folyamatnak van ráadásul még egy negyedik tényezője is, méghozzá a termelőerők tulajdona terén monopóliumot élvező osztály érdeke. Még ha elfogadhatatlan is az osztályharc külsőleges, utólagos bevezetése, méltán elvárható, ha a három folyamat három törvénye után pótlólagos tényezőt is bevezetnek, hogy legalább ez a negyedik az osztályharc legyen. De nem, Lange az uralkodó osztály érdekét nevezi negyedik tényezőnek, „mely növeli a ter-

melési viszonyok és a felépítmény konzervatív jellegét”,⁵⁸ s ezért fokozza e viszonyok megőrzésének esélyét, melyek enélkül is „természetszerűleg konzervatívak”. Csak „ez okozza, hogy az osztály vagy az osztályok, amelyek érdeke a termelők fejlődéséhez kapcsolódik, ellenszegülnek eme társadalmi privilégium további fennállásának”.⁵⁹ S csak ezek után írja Lange: „Ilyen körülmények között az új termelők és a régi termelési viszonyok között jelentkező ellentét, valamint az új termelőknek megfelelő termelési viszonyok támasztotta követelmények és a régi felépítmény közötti ellentét — osztályharchoz vezet”.⁶⁰

Csak ilyen pótlólagosan és efemer jelleggel kap helyet Lange elképzelésében az osztályharc. Itt legalább két súlyos kérdéssel kell szembenéznünk: az egyik osztályharc eredetére és jelentkezésének időpontjára, a másik a termelők fejlesztésében érdekelt osztály fogalmának értelmére vonatkozik.

Az elsővel kapcsolatban: már írásunk elején kifejeztük aggodalmunkat, lesz-e alkalom arra, hogy Lange a munkával kapcsolatban utólag elmondja mindazt, ami felett a bevezetőben elsiklott, de amit témánkkal kapcsolatban nem lehet megkerülni. Most már világos: Langének nem is volt szándékában a többletmunkáról, annak kisajátításáról, a kizsákmányolásról, a munkamegosztásról, az azon alapuló osztálytagolódásról és a termelési viszonyok részét képező osztályharcról, a történelmi folyamatban őket megillető helyen s adekvát módon szólni. Ezeknek a szerepét ő igen szerénynek látja a történelmi folyamatban. Szerinte a kizsákmányolt osztály megértéssel fogadja, hogy a termelési viszonyok és a felépítmény természetesen konzervatívak, de az a körülmény, hogy a privilégiumot élvező osztály tartósítani igyekszik azok konzervatív jellegét, *ellenállást* vált ki soraikban. Ezzel szemben ugyanez a kizsákmányolt osztály a társadalmi formáció korszaka végén valamilyen misztikus oknál fogva tüstént osztályharcot indít, mihelyt a második és harmadik „dialektikus” folyamatban önmagánál fogva megjelenik az ellentét, méghozzá e folyamatok természetesen progresszív vonalán. Azt, hogy a kizsákmányolt osztály honnan tudja meg az imént említett ellentét bekövetkeztét, talány marad. A lényeg azonban ez: Lange szerint osztályharc nincs is, csak az átmenetre való beérést jelző objektív ellentétek megjelenésének pillanatától kezdve. A társadalmi formáció egész korszaka tulajdonképpen a harmónia állapotában telik el. Természetesen, úgy gondoljuk, ez az elképzelés alaptalan.

A másik kérdéssel kapcsolatban: Lange egy szóval sem közli, melyik a termelők fejlesztésében érdekelt osztály, miből fakad érdekeltsége, s az mire irányul. A munkásmozgalomban régóta uralkodik az az elképzelés, mely szerint a kizsákmányolt osztályok, a privilégiumot élvezőkkel ellentétben, mindenkoron érdekeltek a termelők fejlesztésében. Ez csak annak az elképzelésnek az ideologisztikus, tehát „hamis tu-

datra" támaszkodó megfejlése, mely szerint a termelőerők történelem felettien, egyenes vonalúan fejlődnek, s minthogy a régi társadalom kiépíti a leendő társadalom anyagi bázisát, a kizsákmányoltak pedig érdekeltek a jövő társadalom létrehozásában, tehát érdekeltek a termelőerők fejlesztésében is. Marx szerint azonban, ezzel ellentétben, a tökélet, a kizsákmányolót folyton a termelőerők forradalmasítására készíti a profit maximálisra növelésének célja. Helytelen a felfogás, hogy a kizsákmányolt osztály egészében és automatikusan az új társadalom uralkodó osztálya lesz; az új termelési mód térhódítása új osztálytagolódással jár. Az új uralkodó osztály az éppen elért szinten veszi át a termelőerőket, s érdekeltsége nem a termelőerők akármilyen fejlesztésére irányul, hanem arra, hogy mielőbb megjelje a termelőerők azon fejlődéstípusát, mely összhangban lesz az új termelési móddal. Számára a termelőerők fejlesztése nem a régi folytatása, hanem abból kiindulva az új megfejlése. Ennek fényében a termelőerők fejlesztésében érdekelt osztály fogalma korántsem olyan magától értetődő, mint ahogy Lange gondolta.

Természetesen Lange szerint a társadalmi tudat „kettéválás” (vagyis: osztálytagolódása) is csak „a régi termelési viszonyok megóvásában érdekelt osztály (változásokkal szemben történő) ellenállása” folytán következik be, s ennek az osztálynak „az államhatalom, a törvényes viszonyok, az ideológia és az osztály számára kedvező társadalmi-pszichikai álláspontok” segítségével sikerül „egy időre meghosszabbítani a régi formáció életét”.⁸¹ Erről a meghosszabbításról Lange úgy beszél, mintha *szabályszerűség* volna. Úgy értsük-e a dolgot, hogy az átmenethez szükséges körülmények objektíve egy pillanatban beérnek, de *szabályszerű*, hogy az uralkodó osztály szubjektíve e pillanatot elodázza? Akkor hát mikor érkezik el ténylegesen az átmenet pillanata, az objektív vagy a szubjektív szabályszerűség szerint, s megállapítható-e ez empirikusan is konkrét társadalmakra vonatkozólag? Ha az átmenet *szabályszerűen* csak meghosszabbítás után következhet be, nem kellene-e a beértséget *ténylegesen* későbbre tenni? S megmondhatná-e bárki, hogy mikorra? És egy gyakorlati kérdés: nemcsak a nyugat-európai országokban késik tehát a szocialista forradalom, hanem a cári Oroszországban is *megkésve* hajtották volna végre?

Nem is csoda, hogy Langét ezek az elképzelései ilyen különös következtetésre juttatják: „Ennek folytán az egyik társadalmi formációból a másikba való átmenet megkésve következik be, ami ahhoz vezet, hogy az átmenet »hirtelen« jön. Ez a »robbanás« akkor áll be, amikor a felduzzadt társadalmi erők szakítani kezdik a »gátat«, amelyet a régi társadalmi formáció képez. A társadalmi fejlődés dialektikus folyamata osztályharc és szociális forradalom formáját ölti.”⁸² Tehát *csak ekkor* ölti osztályharc formáját? Emellett: hogyan értsük a késés *miatt* bekövetkező *robbanást*? A fegyveres forradalom szükségszerű be-

következtére célozna netalán Lange, s ezt a szabály szerint fellépő késéssel magyarázná? Ha nem volna késés, nem volna „robbanás” sem, vagyis forradalom? Arra hajlunk, hogy Lange itt igennel válaszol. Ezt a magyarázatot, természetesen, nem tartjuk kielégítőnek.

3.

Ha tömören jellemeznünk és értékelnünk kellene Lange történelemfelfogását, alapjában véve a marxi elgondolásból periférikusan merítő, mechanikus materializmusnak minősíthetnénk, amelyet a szerző az „örök emberiből” fakadó biologizmussal fejtelt meg, lényegében metafizikus hozzáállással. Szerinte a történelmi fejlődést három, egymáshoz külsőlegesen viszonyuló, láncolatszerűen ok—okozati viszonyban levő folyamat alkotja: az első a termelőerő önálló, egyenes vonalú, a történelmi körülmények fölé emelkedő fejlődésfolyamata, amely a történelmi dinamizmus hordozója, a második a termelési viszonyok (illetve a gazdasági alap), a harmadik a felépítmény fejlődési folyamata, e két utóbbi konzervatív, a társadalmi harmónia folyamata, s ezért az első folyamat szuverén fejlődését az utóbbiak korszakzáró és -nyitó, láncolatszerű ugrással követik.

Ez a mechanizmus Lange elképzelése szerint fennakadás nélkül, mármár a perpetuum mobile ideális egyszerűségével működik, s felöleli az átmenetet is. A gazdasági alapnak nincs döntő befolyása. Az uralkodó társadalmi állapot a harmónia; ez csak az átmenetkor szakad meg, mely mindig megkésve érkezik és robbanásszerűen zajlik le. Bár Lange három „dialektikus” folyamatról beszél, minthogy azonban szerinte dialektikussá csak akkor válnak, amikor megjelenik bennük a harmóniát megbontó ellentét, s minthogy ez az ellentét nem belső, hanem kiemelten külső tényező hatására alakul ki, természetszerűleg mechanikus folyamatról van szó.

Lange, szemben találva magát azzal a problémával, hogy a történelmi fejlődés ismer osztály nélküli és osztálytársadalmakat is, egyúttal az osztály nélküli társadalom távlatával, egyszersmind tudva azt is, hogy mindkét társadalmi formára érvényes mozgástörvényeket kell megállapítania, arra az álláspontra jutott, hogy az osztálytársadalmak csak kitérőt jelentenek a társadalmi fejlődésben, tehát az alapvető törvényszerűség az osztály nélküli társadalmak más-más formációinak váltakozásán át vezet. Csak ez magyarázza Langének azt az álláspontját, mely szerint a társadalmi fejlődés univerzálisan a már említett három egybekapcsolódó folyamaton át vezet, az osztálytársadalmak esetében pedig ehhez pótlólagosan még egy negyedik folyamat is kapcsolódik, az osztályharcé. Az osztályharcnak még e társadalmakban is alárendelt és időleges — az ellentétek jelentkezése és kiküszöbölése közötti időszakra

korlátozott — szerepet tulajdonít. Az osztálytársadalmak és az osztály nélküli társadalmak egymás közti viszonyának ilyen elméleti megoldása teljesen elhibázott, s lehetetlenné teszi mindkét társadalmi forma reális fejlődéstörvényeinek feltárását.

Mihelyt ejtette az osztályharcot mint a történelmi fejlődés univerzális hajtóerejét (ti. úgy véelve, hogy az osztály nélküli formációkban másnak kell hajtóerőnek lenni), Langének ezt a hajtóerőt — hacsak merőben új megoldást nem talál — vagy a társadalmi folyamatok tudatos emberi irányításában, vagy az objektív társadalmi folyamatokban kellett látnia. A folyamatok tudatos irányítása az ősközösségekre vonatkozólag aligha valószínűsíthető, ezért Lange természetszerűleg az objektív társadalmi folyamatok mellett kötött ki. Így jutott el azon három objektív folyamathoz, melyek a történelmi mozgást szerinte alkotják, s melybe a dinamizmust az első folyamat hozza. A módszer, amellyel Lange az univerzálisat kutatja és megragadja, csak ide vezethetett.

Ugy látszik azonban, Lange nem kívánt ezen a funkcionalista pozíción maradni. Ő természetesen tudja, hogy a társadalmi folyamatok mozgatója az ember, s még ha a dinamizmust a termelőerők egyenes vonalú fejlődése nyújtja is, világos számára, hogy azok nem önmaguktól fejlődnek. S mivel itt sem vezetheti be az osztályharcos embert, hiszen a történelmi mozgás univerzális törvényszerűségeit az osztály nélküli társadalmi formációk alapján állapítja meg, csak az „örök ember” marad meg számára, akivel kapcsolatban aztán még „tudományosan” el kellett azt is hitetnie, hogy a külső indítékokra kétféleképpen, illetve ellenkező módon reagál: amikor a termelőerőkről van szó, a külső indítékok azok fejlesztésére készítetik, viszont a termelési viszonyok és a társadalmi tudat esetében épp ellenkezőleg, konzerválásra indítják őt. Ha az „örök ember” másmilyen volna, nem lehetne a három folyamat mozgatója, hanem ellenkezőleg, azok objektíven beteljesednének rajta. Ez a langei elképzelés leglaposabb pontja.

Ha pedig megnézzük, mi az, ami az „örök embert” külső tényezőként folyton a termelőerők fejlesztésére s ezáltal a történelmi folyamat „hajtására” készíteti, kiderül, hogy ez az őt körülvevő anyagi kultúra. Nem győzzük kellőképpen hangoztatni, hogy Lange azon kevesek közé tartozik, aki a kultúra egy részének végső soron döntő befolyást tulajdonít a történelmi fejlődésre vonatkozólag.

Mint hogy a történelmi fejlődést alkotó három egymásba kapcsolódó folyamattal Lange „megoldotta” a stabil társadalmi formák és az átmenetek váltakozását, a társadalmi formáció fogalmára csak azért volt szüksége, hogy annak segítségével nevet adjon e váltakozó, „szilárd” korszakoknak. A termelési mód fogalmára azonban semmi szüksége sem volt, ezért is redukálta azt a termelőerők és a termelési viszonyok „közös nevére”. Ez az oka, hogy a termelési mód és a társadalmi formák

ció közötti viszony Langénál hamályban marad. Ellentmondásba bonyolódik a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolat meghatározásakor is, melyek között külsőleges viszonyt feltételez, s mert a termelőerők önálló, folyamatos és független fejlődését vallja, a termelési viszonyokat egyirányúan meghatározottaknak tekinti. Amikor azonban e kapcsolatot kifejti, kiderül, hogy a termelőerők csak egy termelési viszonyt, nevezetesen a tulajdonviszonyt determinálják, mely aztán az összes többi termelési viszonyt meghatározza.

Nem szívesen tesszük szóvá, de végül is tény, hogy Lange elképzelése némely jelentős ponton szembeszökően egybevág a korában és környezetében széleskörűen elterjedt, ideológikus képződményekkel. Ezek közé tartozik az az igyekezet, hogy a szocialista forradalommal bekövetkezett változások ne tessenek pusztán szubjektív erők kieroszakolt megoldásának, mely épp ezért vitathatónak, sőt esetlegesnek is látszhat, hanem objektív társadalmi folyamat hozta elkerülhetetlen állapotnak, mely előbb-utóbb minden társadalomban szükségszerűen bekövetkezik. Ez az ideologizált elképzelés épp akkor kulminált, amikor az — különös ellenpontként — a társadalmi gyakorlatban az osztályharc szakadatlan élezésének szükségét hirdette. Lange egyirányú, szigorú determinizmusa, mely sem visszahatást, sem interakciót nem enged meg, a helyzet maradéktalan igazolásának benyomását keltette.

A másik ilyen pont az osztálytársadalom kialakulásának és megszűntetésének a kérdése. Az aktuális ideológikus elképzelés ezt a magántulajdon megjelenésének a megszüntetéséhez kapcsolta, s ez a körülmény leszerelte az arra irányuló kutatást, vajon a társadalmakban, amelyekben a társadalmi tulajdon még tulajdonformaként funkcionál, s nem alakult ki a tulajdonforma nélküliséget jelentő társadalmi tulajdon, fennállnak-e még a kizsákmányolás rejtett formái, s ha igen, melyek azok. Lange az osztálytársadalom létét szélsőséges módon a magántulajdon meglétére korlátozta, s szemt hunyt minden olyan jelenség felett, eltekintett minden olyan elméleti megfontolástól, mely ennek az elképzelésnek az ingatagságára intett.

Példaként felhozunk még egy harmadik pontot: a felépítmény státusának, illetve meghatározottságának kérdését. Lange környezetében az a, korábbiakhoz képest megfontoltabbnak tetsző felfogás terjedt el, hogy a felépítménybe csak a társadalmi tudat egy részét, a termelési mód reprodukálásához szükséges részét sorolhatjuk, illetve az épp adott gazdasági alap szigorúan véve csak ezt a részt determinálja. Ehhez azonban az elképesztő követelés kapcsolódott, hogy a társadalmi tudat ezen része *szolgálni* köteles a termelési mód fejlődését, illetve a gazdasági tervezést meghatározó aktuális hatalmi politikát. Lange magáévá tette ezt az elméleti elképzelést, és sohasem vett magának fáradságot, hogy megmagyarázza, hova tartozik a társadalmi formáción belül a társadalmi tudatnak az a része, amelyik kívül reked a felépítményen.

Lange munkája tehát olyan elméleti próbálkozásnak bizonyul, mely a marxi koncepciót, annak fragmentáltságából, hiányosságából kiindulva, a mechanikus materializmus irányában igyekszik „kiteljesíteni”. Ismereiteink szerint ezen a vonalon a legintelligensebb kísérletek egyike, amelynek fogyatékoságai azonban azt mutatják, hogy az út, amelyen járt — s ez a további kutatás számára fontos — járhatatlan, hiszen az életes marxi elképzelést Lange szemléletének merev korlátai teljesen megbé-
nítették.

JEGYZETEK

¹ Oskar Lange összegyűjtött műveinek sorozatában jelent meg a szerző *Ekonomia politiczna* (I. Zagadniena ogólne, Panstwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1978) című könyve, amelynek első két fejezetével foglalkozunk a nemrég megjelent horvátszerb fordítás alapján (Oskar Lange: *Politička ekonomija*, Opći problemi, Ekonomska biblioteka, Prvo kolo, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1981). Könyvét Lange 1957 elején kezdte írni, az előszó szerint, amelyet 1959-ben keltezett, egy hosszabb mű első részének szánta, amely „tartalmazni fogja a politikai gazdaságtan legfontosabb problémáinak teljes kifejtését”.

² Cesare Luporini azt fejtegeti, mit jelent a tény, hogy Lenin: *Kik azok a „népbarátok”*... című írásában a történelmi materializmus tételeit hipotézissé redukálta, amelyeket Marx állítólag *A tőkében* hitelesített, s ezzel megalapozta a tudományos szociológiát. Megállapítja, hogy Lenin ezáltal eltekintett a történelmi materializmus és a politikai gazdaságtan bírálata közötti viszony problémájától. Ezt írja: „Hát vajon nem ez volt az elsődleges viszony a politikai gazdaságtan bírálata és a történelmi materializmus között? Hát az utóbbi nem azért konstituálódott-e, hogy a politikai gazdaságtan bírálatának, mihelyt megszületik, lehetővé tegye a haladást, fenntartva önmagát mint elméleti dimenziót ennek a haladásnak első eredményeivel? Röviden, vajon a történelmi materializmus nem metaelméletként konstituálódott-e, mely dialektikus viszonyban van az elmélettel?” (Cesare Luporini: Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomske formacije”. A *Markesizam u svetu* (a továbbiakban: *MUS*) című folyóirat, Beograd, 1979. 9. szám, 266. lap. — Az eredeti: Per l'interpretazione della categoria „formazione economico-sociale”, *Critica marxista*, 1977. 3. szám, május—június, 3—26. lap).

³ A marxisták a történelmi materializmus kiindulópontját túlnyomórészt „termelési módban” látják, mellyel az emberek „életüket” társadalmilag termelik és újratermelik.

⁴ A marxisták Langéval ellentétben általában a reprodukció egészét, tehát a termelést, elosztást, cserét és fogyasztást tekintik gazdasági folyamatnak. Lange azonban kiemeli, hogy a csere csak az elosztás egy válfaja, a fogyasztás pedig kívül reked a politikai gazdaságtan érdeklődési körén. Megjegyezzük, hogy Engels az Anti-Dühringben hasonlóképpen nyilatkozik: a politikai gazdaságtan azokkal a törvényszerűségekkel foglalkozik, amelyek az anyagi javak termelését és cseréjét szabályozzák, beleértve, hogy ezek képezik a gazdasági fo-

lyamatot. (Lásd: Friedrich Engels: *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974., 145. és 146. lap.)

⁵ „A folyamat kifejezésen itt olyan emberi tevékenységet értünk, mely állandóan ismétlődik.” (Lange, i. m., 19. lap)

⁶ E kérdésnek jelentős szakirodalma van. A problémába, amelyet szóvá teszünk, bepillantást nyerhetünk Heller Ágnes: *A mindennapi élet* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970) című könyve második részének munkával foglalkozó fejezetében is (96—106. lap). Íme néhány idézet: „S valóban, a munka mindkettő; mint munkavégzés a mindennapi élet szerves része, mint munkatevékenység közvetlen-nembeli objektiválódás. Marx két kifejezést is használ megkülönböztetésükre: az előbbit »labour«-nek, az utóbbit »work«-nek nevezi”. Majd: „Mégsem véletlen, hogy Marx a »labour« fogalmát többnyire az elidegenedett munkavégzés kategóriájának szinonimájaként használta.” Heller itt emlékeztet rá, hogy a kapitalista társadalom kialakulásától kezdve a munka elidegenedése a végsőkig kiéleződik, s idezi Marx ismert megállapításait, például azt, mely szerint a munka a munkás számára külsőlegessé válik, nem tartozik lényegéhez, meg hogy számára a munka többé nem szükséglet kielégítése, hanem csak eszköz a rajta kívül eső szükségletek kielégítésére, vagy például azt, hogy az ember végül csak állati funkcióban, evésben, ivásban, nemzésben érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig csak állatnak. Aztán: „A munkafolyamat tehát továbbra is az ember alapvető nembeli tevékenysége marad; de azzal, hogy a munka mint a mindennapi transzcendáló nembeli tevékenység feltétlenül elidegenedik, a munkavégzés elveszti az önmegvalósítás minden formáját és pusztán a partikularitás fenntartására szolgál... A munkavégzés tehát mindenkor az egyedet, az egyed életét termeli és termeli újjá; az elidegenedett munkavégzés azonban csak a partikularitást termeli újjá.” — Úgy véljük, már ebből is látszik: a munka egysíkú kezelése a munka polgári apológiájának veszélyével jár. Heller azonban arra is rámutat, hogy a „work” és a „labour” megkülönböztetése Marx számára a kommunista társadalom perspektívája szempontjából is fontos. Íme: „A »work« perspektívájának (Marx — M. N.) gondolatmenetének egy tendenciája világosan kivehető; az ugyanis, hogy a munka — legalábbis mint a természet és társadalom közötti anyagcsere — mindig is a szükségesség birodalma marad. A »labour« jövőjéről is különbözőknek látszanak elképzelései. (...) Itt is van azonban — éppen úgy, mint a »work« esetében — egy állandó mozzanat: ez pedig az, hogy a munka életszükségletté válik... A munka »életszükségletté válása« többek között annyit jelent, hogy a képességek ezen kibontakozásához szükséges, hogy az ember életének egy részét igénybe vegye az a fajta figyelemösszpontosítás, az anyagi és szellemi erőnek az a céltudatos igénybevétele, mely a munkát jellemzi (mind a fizikai mind a szellemi munkát)... A munka »életszükségletté válása« elsősorban a szabad individuumnak, a »labour«-höz való erkölcsi viszonyát jellemzi. Az ember ebben a tétélezett jövőben is azért dolgozik, mert nem tud nélkül élni; de nem azért, mert mint partikularitás nem tudja magát enélkül fenntartani, hanem mert mint szabad individualitás nem tudja magát enélkül reprodukálni. S ekkor mindenfajta elidegenedés megszűnik az egyed oldalán — nem függetlenül a »work« alakulásától, s a »labour« konkrét formáitól, de nem is azok egyszerű függvényeképpen”. — Természetesen Heller elképzelésének is vannak gyenge pontjai, de arról máskor. — Ugyanezzel a témával kapcsolatban feltehető tanulságos Danilo Pejović *Granice pojma rada* című tanulmánya. In: Pejović: *Hermeneutika, znanost i praktična filozofija*. Veselin Masleša, Sarajevo, é. n. 132. lap.

⁷ Rácz Dezső A marxi elmélet módosulása a XX. század elején (in: *Elmaradottság és ideológia a XIX—XX. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985 — egy 1985-ben tartott tanácskozáson felolvasott tanulmányok című tanulmányában) igen érdekesen mutatta be például a marxi kommunizmusvizíó módosulását a forradalomelmélet néhány jelentős pontján, melyet a cári Oroszországban Lenin szerint is a „korán” bekövetkezett szocialista forradalom hozott magával. Rácz szerint a marxi kommunizmusvizíónak a „tevékenységi mód” megváltoztatására vonatkozó pontján módosulás következett be: helyébe, redukció folytán, a magántulajdon megszüntetése lépett. Erre vonatkozó elemzése után a következő konklúzióra jut: „Marx tehát a kommunista forradalomban nemcsak politikai fordulatot lát, de nem is pusztán a termelési viszonyok összhangba hozását a tőkés viszonyok között kifejldött termelőerőkkel, hanem az egész »tevékenységi mód« megváltoztatását, a termelés rendszerének, a munka kényszerű, elidegenedett jellegét eredményező munkamegosztásnak az átalakítását. Marx A tőkében ezt a követelményt részletesen indokolja. Rámutat arra, hogy a profitérdeknek megfelelően racionalizált tőkés termelési rendszer, a részmunkáson alapuló munkamegosztás gátjává válik a termelőerők fejlődésének, mert éppen annak legfontosabb tényezőjét, az ember sokoldalúságát és kreativitását korlátozza. Ebből logikusan következik, hogy a kommunizmus tevékenységi módja — az öntevékenység — lényegében tér el a tőkés gazdaság tevékenységi módjától, a »munkától« és annak társadalmi megosztási rendszerétől, mert csak a munkamegosztás funkcionális hierarchiájának megszüntetésével tekinthető reálisnak az osztályok és mindenféle hatalom alapjának megszüntetése is. A magántulajdon mint dologi viszony felszámolása tehát önmagában még nem a forradalom célja, hanem eszköz a tevékenységi mód és az ebben foglalt elidegenedés megszüntetésére. Ez a gondolat jelentkezik már a Gazdasági-filozófiai kéziratokban is. Marx itt »nyers kommunizmusnak« nevezi azt a formát, amely megszünteti ugyan a termelőeszközök magántulajdonát, de a tevékenységi módon, a tevékenység társadalmi megosztottságának rendszerén nem változtat. Ezért lényegileg nem lép túl a »magántulajdon viszonyán« (uo., 46—47. lap). Ennek az eltorzulásnak — Rácz szavaival: módosulásnak — okát Rácz az általa vizsgált konkrét esetben a következőkben látja: „Az elmaradottság viszonyai között a forradalom nem a fejlett termelőerők és a termelési viszonyok belső ellentmondásának következménye, hanem egy politikai válság szülte áttörés az »imperializmus világfrontján« (Sztálin), amit a tőkés viszonyok ellentmondásainak világméretű kiéleződése — adott esetben a háború, illetve a cári rendszer háborús összeroppanása hozott létre. Itt tehát nem a tőkés termelési mód válságáról van szó, hanem az uralkodó rendszer politikai összeomlásáról, ami lehetővé tette egy kis létszámú, szervezett forradalmi csoport számára a hatalom megragadását. A történelmi szituáció így alapvetően eltér a marxi elmélet feltételezésétől, a korai forradalom tartalma a politikai hatalom megszerzése, és fel sem vetődhet a tőkés »tevékenységi mód« átalakítása, mely még ki sem fejlődött. Ezért a szocializmus sem lehet a kommunista tevékenységi mód kialakításának időszaka, vagyis »átmenet a kommunizmushoz«, hanem éppen annak az ipari munkaszervezetnek a kialakulása, amit Marx már A tőke megírásakor a fejlődés gátjának tekint. Lenin szavaival »nem egyéb, mint államkapitalista monopólium, melyet az egész nép szolgálatába állítanak« (uo., 53—54. lap). Az átmenet itt érintett kérdéseit elméletileg valamelyest másképp látjuk, erről azonban más alkalommal.

⁸ „Azonban a termelési viszonyok nem korlátozódnak sajátos gazdasági alapegységekre (gyár, mezőgazdasági birtok, vasút stb.), amelyekben a termelési folyamat történik. A munkában való kooperáció társadalmi folyamata kiterjed az azon emberek közötti viszonyokra is, akik különböző ter-

melőegységekben dolgoznak. Vegyük például a lodzi textilgyárat. Gépeiket más, gépgyártásra szakosított gyárakban készítették, olyanokban, amelyek alkalmasint épp textilgépek gyártására szakosítottak. Ezek a gyárak más városban, sőt külföldön is lehetnek.” (Lange, i. m., 27. lap)

⁹ Azt vizsgálva, vajon a termelési mód fogalmát atomisztikusan vagy holisztikusan használják-e a marxizmusban, Orthmayr Imre: *A termelési mód nyomában* című tanulmányában (in: *Az élő Marx*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 56. lap) kimutatja, hogy Marxnál a fogalom mindkét értelemben szerepel. Marx beszél egyének termelési módjáról, különböző termelési ágak (pl. ipar és mezőgazdaság) vagy iparágak (pl. pamutfonás) termelési módjáról; tartományokat és közösségeket is saját termelési módjukkal nevez meg, termelési üzemegységeket (pékségeket) meg termelést kivitelező személyeket is (a cipészt, a független parasztot) termelési móddal jellemez. „Mindezek a példák — írja Orthmayr — erősen valószínűsítik azt a lehetőséget (...), hogy a termelési mód fogalma a termelésnek olyan jellegzetességeit tartalmazza, amelyek a termelést individuális és globális folyamatairól egyaránt értelmesen állíthatók.” (Uo., 65—66. lap) Ezen az alapon keresve a tőkés termelési mód differencia specificációját, Marx szövegeiben, azt a bér munka, az árutermelés és az értéktöbblet-termelésben látja, melyek egyaránt jellemzik az egyéni tőke és az osztóke működését. „A termelési elemi egységében folyik a közvetlen termelési folyamat. Az eddigiek alapján úgy látszik — írja Orthmayr —, hogy Marx ilyen folyamatok közös és összegezhető vonásaival specificálja a tőkés termelési módot. A tőkés gazdaság egésze ugyanakkor más megkülönböztető jegyekkel is rendelkezik, például a tőkés áruforgalom és a tőkés elosztás területén... A tőkés áruforgalom tehát nem rendelkezik a tőkés termelési mód két megkülönböztető jegyével, az érték- és az értéktöbblet-termeléssel.” (Uo., 69. lap) Ezzel összhangban Orthmayr megállapítja: „A termelési mód fogalma tehát közvetlenül nem arra a totalításra, arra a szervezésre vonatkozik, amelynek a termelés, elosztás, csere és fogyasztás a különböző tagjai, hanem ennek egyik tagjára, a termelésre.” (Uo., 70. lap) Ugyanígy értelemben írja: „Megpróbáltam rekonstruálni azokat a marxi gondolatokat, amelyek azt sugallják, hogy mégha a termelés komplex rendszerei rendelkeznek is olyan jellegzetességekkel, amelyekkel alkotórészeik nem, a termelési mód fogalma nem ezeket a jellegzetességeket foglalja magába” (uo., 71. lap). A magunk részéről csak azt jegyezzük meg, hogy a termelési mód automatikus reprodukálása — ez pedig a mindennapi élet realitása — mégsem történhet kizárólag a termelési folyamat kihagyásos (a reprodukció többi szakaszát átugró) megújulásával, hanem csak a reprodukciós folyamat egésze, tehát a termelés, az elosztás, a csere, a fogyasztás révén. — Megjegyzendő, hogy Orthmayr írása elején közli: az, hogy kutatásában arra jutott, amire jutott, nem jelenti, hogy személy szerint elveti a holista megközelítést. Orthmayr természetesen rámutat, hogy Immanuel Wallerstein félreérthetetlenül holista módon értelmezi a termelési módot. Felhívjuk a figyelmet Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1983) című könyvére, külön az Elméleti áttekintés címet viselő, hetedik fejezetre (673—699. lap). (Az eredeti: *The Modern World-System*, Academic Press, New York, 1974) Orthmayr idézi Wallerstein igen jellemző nézetét: „Egy termelési mód mindig egy gazdaság jellegzetessége, egy gazdaságot pedig a termelőmunka hatékony, folytonos megosztása definiál... Sem a termelési individuális egységei, sem a politikai vagy kulturális entitások nem írhatók le termelési móddal rendelkezésként, hanem csak a gazdaságok.” Orthmayr az idézetet I. Wallerstein: *Civilizations and Modes of Production: Conflicts and Convergences* című művéből vette, mely a *Theory and Society* című folyóirat 1978. januári számának 4. lapján jelent meg.

¹⁰ „A termelőerőknek tulajdonított stratégiai jellegű fontosság annál inkább nyomatékossítja e fogalom »definíciójának« nyomorúságos voltát. Mivel Marx felettébb tartózkodott attól, hogy a termelőerőket meghatározza, legtöbben be-
 érik azzal, hogy — miként E. Balibar felfigyelt rá — a termelőerőket
 összetevődik »felsorolásával« definiálják, aminek modelljét J. V. Sztálin adta
 meg...» — írja A. D. Magaline, majd idézi Sztálin meghatározását a köz-
 ismert, háború előtti szovjet párttörténetből. Aztán lábjegyzetben ezt írja:
 „Tudásunk szerint Marx sohasem határozta meg éppenséggel a »termelő-
 erők« fogalmát; a ma ismert definíciókat Marx azon szövegei inspirálták,
 amelyekben Marx azokról a feltételekről szól, melyektől a munka termelő-
 ereje függ... vagy amelyekben az absztrakt munkából kiindulva a »munka-
 folyamat elemeit« taglalja...» (A. D. Magaline: *Klasna borba i razvitak
 proizvodnih snaga: problematika kapitala: MUS, 1978., 1. szám, 93. lap. A
 szerbhorvát fordítás a szerző *Lutte de classes et devalorisation du capital.*
 Maspero, Paris, 1975 című könyvének egy része.) Orthmayr Imre fentebb már
 említett tanulmányában, közöl egy idézetet Vernon Venable: *Human nature:
 the Marxian View* (Dennis Dobson, London, 1946) című könyvéből, ennek
 egy része: „Pontosan mik ezek a »termelőerők« és mik a »termelési visz-
 onyok? Azokon a helyeken, amelyeket fel tudtam kutatni, Marx és Engels
 sehol nem ad explicit definíciót a termelőerőkről» (Orthmayr, i. m., 77. lap).*

¹¹ Lange, i. m., 21. lap.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ „Összegezve elmondhatjuk, hogy Marx a történelmi folyamatot a ter-
 melőerők és a termelési viszonyok közötti szakadatlan dialektikában, az egy-
 behangzás mozzanata és az oppozíció mozzanata közötti dialektikában látja
 — írja Lelio Basso. — Fontos észben tartani e két mozzanat közötti eltér-
 ést, mert mindkettő belső logikája különbözik. Az első mozzanat esetében,
 mely az új társadalmi formáció konstitutív és felfelé ívelő fázisát jelöli, a
 termelőerők és a termelési viszonyok konvergálnak és együttesen vezetnek az
 új, homogén rendszerhez, mely totalitásában belsőleg koherens. De attól a pil-
 lanattól kezdve, amikor a termelőerők fejlődése összeütközésbe kerül a ter-
 melési viszonyok természetével, kezdetét veszi az egyre nagyobb ellentmondá-
 sok fázisa, melyben a termelőerők fejlődésének logikája forradalmi értele-
 mben az új társadalmi formáció felé serkent, miközben a termelési viszonyok
 logikája konzervatív irányba vezet, hogy megtartsa a régi rendszert és a
 meglevő viszonyok szakadatlan reprodukálását. Így egyazon tőkés rendszeren
 belül két ellentétes logika hat, melyek értelmére még visszatérünk.» (Lelio
 Basso: *Szocializmus i revolucija*. Globus, Zagreb, 1981. Az eredeti: *Szocialismo
 e rivoluzione*. Feltrinelli, Milano, 1980). A termelőerők meghatározó szerepe
 Basso szerint, úgy véljük, félreérthetetlen.

¹⁵ Azt a következtetést vonhatjuk le az értekezés második részében elmon-
 dottak alapján — írja La Grassa —, hogy a termelési viszonyok képezik a
 termelőerők fejlődésének formáját. Minden adott termelési módban ez a for-
 ma a termelőerők inherens részévé válik, fejlődésük voltaképpen csak ennek
 a formának a megnyilvánulása. Bizonyos értelemben a termelési viszonyok
 maguknak a termelőerőknek a »testében« vannak, nem azok »edénye« nem
 külső »burka«, hanem a termelőerők fejlődésének »kötőszöve« (ha ezek a
 metaforák egyáltalán megfelelnek).» (Gianfranco La Grassa: *Proizvodne snage
 i odnosi proizvodnje. MUS, 1974. 10. szám. Az eredeti: La force productive*

e rapporti di produzione. *Critica Marxista*, 1973. 6. szám). — A fentivel hasonló értelemben írja: „Sohasem lehetséges a termelőerők pusztán kvantitatív jellegű fejlődése, ez a fejlődés mindig meghatározott típusú, meghatározott irányú fejlődés, melyet a (szűkebb értelemben vett) termelőfolyamat sajátos, »belső« artikulációja implikál, mely aztán a maga részéről a termelési viszonyok (a munkaeszközökkel kapcsolatos tulajdonviszony) meghatározott szerkezetére épül.” (Uo., 59. lap) Végül La Grassa Charles Bettelheim *Revolucion culturelle en China* (Maspero, Paris, 1973) című könyve 105. lapjáról idéz: „... a termelőerők és a termelési viszonyok együttesében ezek a viszonyok játszanak meghatározó szerepet, rákényszerítve a termelőerőkre a reprodukálás feltételeit. Ezzel szemben a termelőerők fejlődése soha közvetlenül nem határozza meg a termelési viszonyok átalakulását; ezt mindig az adott osztályok közvetítésével, azaz osztályharccal történik” (uo., 48. lap).

¹⁶ „A nehézség abból származik, hogy a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak kétségtelenül megvan a maguk állandó jelleggel meghatározó szerepe — írja Lucien Sève. — Egyfelől a termelőerők, amelyek nem elvont szükségletek kielégítését szolgáló, »önmagukban vett« termelőerők, (...) hanem a dolgozók kizsákmányolásának eszközei, nem spontán és társadalmi szempontból nem is semleges módon fejlődnek, hanem olyan osztályérdekek talapzatán, amelyeket ők maguk hoznak működésbe, s így fejlődésük folyamán mindvégig meghatározzák őket a termelési viszonyok. Ugyanakkor ezek fejlődését is állandó jelleggel meghatározzák a termelőerők, mert bár igaz, hogy az utóbbiak társadalmi szempontból nem semlegesek, és fejlődésük nem spontán, de nem is tehetetlen és nem is meghatározatlanul formálható elemek. A termelő apparátusnak, éppen azért, mert osztályérdekek materializációja az embereket a természethez fűző viszonyok egy rendszerében, megvan a saját objektív szükségletei, és fejlődése engedelmeskedik a természeti szükségszerűségnek, a technológiai törvényeknek... Így a termelési mód egységének keretén belül két szükségszerűség konfliktusba kerül, mert egymáshoz képest különmemű viszonyok — természeti szükségszerűség az egyik, osztályérdek a másik oldalról —, és ugyanakkor arra kényszerülnek, hogy egységet alkossanak a technikai munkamegosztásban, a termelési mód egységének közvetlen formájában. Mindkettőnek megvan a saját törvénye annyiban, amennyiben külön vesszük szemügyre. A termelőerők történetének... megvan a fejlődési logikája, de a termelési viszonyok története... a gazdasági, politikai és ideológiai harcok, a másodlagos ellentmondások és véletlenek tömkelegén át a termelőerők lehetséges fejlődési módozatai közül állandóan kiválasztja a neki megfelelőt. Így szerepe döntőként jelenik meg, de a termelőerők alapvető szerepe alapján.” (Lucien Sève: *Bevezetés a marxista filozófiába*. Kossuth Könyvkiadó, 1984, Budapest, 157—158. lap. Az eredeti: *Une introduction a la philosophie marxiste*. Editions Sociales, Paris, 1980). Továbbá: „Ahhoz, hogy az »alapvető« és a »döntő« közötti különbséget a maga pontos fogalmi jelentésében gondoljuk el... Amit a termelőerők meghatároznak, az a történelmi fejlődés formális lehetőségei vagy lehetetlenségei. Ebben az értelemben játszanak alapvető szerepet: hosszú távon a történelem által megvalósított lehetőségek szükségképpen összhangba kerülnek azzal, amit a termelőerők megengednek és kizárnak. Ily módon a termelőerők egy adott állapotánál a termelési viszonyok egy bizonyos típusa gyakorlatilag lehetetlen, egy másik pedig mindinkább elkerülhetetlenné válik. Ez a szerep annál is inkább alapvető, mert a termelőerők fejlettségi szintje nemcsak külsőleg határozza meg a termelési viszonyokat, (...) hanem belsőleg is, az osztályok közötti mindenkor erőviszonyok alakulása végső elemzésben a termelőerők fejlettségétől függ” (uo., 158. lap). Ezenkívül: „Ugyanakkor a termelési viszonyok döntő történelmi szerepet játszanak: meghatározzák, hogy a ter-

termelőrk adott állapotából következő formális lehetőségek közül melyek, milyen formában, milyen irányban és milyen ritmusban fognak megvalósulni. Ez a szerep annál konkrétábban döntő, hogy nemcsak külsőleg határozza meg a termelőrk mozgását, hanem belsőleg, a gazdaságpolitika képében is: a gazdaságpolitika az ellenséges osztályok hatalomért vívott harcának a leg-
 öbb tétje, mert közvetlenül a nemzet teljesítőképességéről, a tömegek kon-
 ét életéről, az egyének kibontakozásáról van szó. Ha félreismerjük vagy
 minimalizáljuk a termelési viszonyok és áltál az osztályharc döntő szere-
 ét, ahogy ezt más-más kontextusban a szociáldemokrácia és a marxizmus
 ztáláni dogmatizálása tette, elkerülhetetlenül vulgáris, ökonomista — tehát
 fenn« idealista — materializmushoz jutunk, azaz a politikában az oportu-
 izmushoz, a technokratizmushoz, a bürokratizmushoz” (uo., 159. lap).

¹⁷ Magaline például éppenséggel károsnak minősíti Marx 1859-beli nevezes
 es Előszavát, azonkívül úgy tünteti fel, mintha a kérdéssel kapcsolatban *A*
 ökével Marx álláspontjában éles fordulat, majdhogynem páfordulás követ-
 ezett volna be. Minthogy egy szót sem szól arról, hogy Marx *A tőke* után is,
 lkalomadtán a termelőrk elsőbbsége mellett nyilatkozott, az olvasóban azt
 benyomást kelti, mintha ez soha többé nem fordult volna elő. Magaline
 zzal magyarázza Marx nézetének „gyökeres” megváltozását, hogy az 1859-
 eli Előszó és *A tőke* első kötete szövegének véglegesítése között elméletileg
 isztázta két fogalom jelentőségét: a termelési viszonyok és a reprodukció
 ogalmát. Miután idéz az 1859-beli Előszóból, Magaline így folytatja: „Mint-
 ogy ez a szöveg kárt okozott a marxizmus fejlődésének, úgy látjuk, ki kell
 izsgálni státusát, azaz ki kell jelölnünk a helyét ahhoz viszonyítva, ami
 Marx eszmei fejlődése során megelőzte azt (leggyakrabban »korai műveknek«
 evezünk őket), és ahhoz viszonyítva, ami utána következett (vagyis minde-
 ekelőtt *A tőkéhez* viszonyítva)” (Magaline, i. m., 114. lap). A termelési vi-
 zonyok és a reprodukció fogalma felismerésének jelentőségéről: Magaline,
 m., 115—116. lap.

¹⁸ Marx—Engels *Művei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965, 13. kötet.
 A politikai gazdaságtan bírálatához, Első füzet, Előszó (1859-ből), 7. lap.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy Marx a formális szubszumpciót az abszolút érték-
 öbblet termeléséhez, a reális szubszumpciót a relatív értéktöbblet termeléséhez
 öti. Ezt a problematikát Marx *A tőkében* is feldolgozza, de méginkább *A*
 öke úgynevezett hatodik, közvetlen fejezetében, amelynek magyar fordítását
 em ismerjük. A szerbhorvát kiadás: Karl Marx: *Rezultati neposrednog procesa*
proizvodnje, IC Komunist, Beograd, 1977, főként a 46—64. lap.

²⁰ Karl Marx: *A tőke*. Második kötet, II. könyv, Kossuth Könyvkiadó,
 udapest, 1978. 55. lap.

²¹ G. A. Cohen szigorú értelemben vallja a termelőrk önálló fejlődésére
 neg a termelőrk primátusára vonatkozó két tézist. Elvet minden formu-
 ációt, mely bármiféle reciprocitást feltételez a termelőrk és a termelési vi-
 zonyok között, kiemeli, hogy ez a kapcsolat csakis egyirányú, a termelőrk
 avára. Sorra veszi Marx műveit, számtalan idézetet sorakoztat fel saját fel-
 ogása igazolására, megállapítja, hogy ezek az idézetek közismertek, s felteszi
 kérdést, mi az oka, hogy mégis sokan a termelési viszonyok primátusa mel-
 ett kardoskodnak. Válasza szerint az, hogy a termelőrk primátusát sokan
 z emberiség lebecsülésének tekintik, meg hogy Marxnak vannak ellenkező
 rtelmű szövegei is. Ez utóbbival kapcsolatban azonban csak a Kommunista

Kiáltvány-belit említi meg, s külön alfejezetet szentel cáfolatára. Kiemeli, hogy a termelőerők fejlődését mindenekelőtt az emberi képességek gyarapodásaként kell értelmezni, s ha így teszünk, akkor „a technológiára helyezett nyomaték elveszti dehumanizáló látszatát” (G. A. Cohen: *Primat proizvodnih snaga, MUS, 1979.*, 9. szám, 287. lap. Az eredeti: Karl Marx's Theory of History, A. Defence, Clarendon Press, Oxford, 1978). — „Az emberek legigázásának képessége — írja Cohen — mindenekelőtt a termelési viszonyok, nem pedig az anyagi erők sajátja: a termelési viszonyok bilincssé válnak, amikor akadályozzák az anyagi fejlődést.” (Uo., 287. lap) Cohen felrója némely marxistának, hogy hátrat fordítanak a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kapcsolatból félreérthetetlenül következő felismerésnek, s az osztályharcot minősítik a történelem hajtóerejének. „Annak a lehetősége — írja Cohen —, hogy az osztályharc révén nyerjenek magyarázatot az események, szintén korlátozott. A kapitalizmus azért és akkor fejlődik, amikor és amiért a burzsoá osztály legyőzi az őt megelőző uralkodó osztályokat... De miért jelentkezik a győztes osztály? Marx a termelőerők jellegében látja a feleletet... A meghatározott korszakon át uralkodó osztály, a korszakra szóló összeütközésből győztesen kikerülő osztály az az osztály, amelyik a legalkalmasabb, legrátermettebb és legelszántabb arra, hogy kezében tartsa a termelőerők fejlődését az adott időszakban. Ezért Marx gyakran elismeri, hogy az uralkodó osztály nemcsak saját érdekét érvényesíti, hanem egyúttal az emberiség érdekeit is, mindaddig, amíg uralkodása túlhaladottá, reakcióssá nem válik. Szerinte egy osztály túlsúlya mindig az adott korszak termelési szükségletein alapszik...” (Uo., 288. lap) Egyébként Cohen is, Langéhoz hasonlóan, az örök emberi természettel magyarázza azt, hogy a termelőerők folyton növekednek, megrója a marxistákat, akik tagadják, hogy az emberi természetnek vannak „örök” jegyei is, s érveit három pontba foglalja: az emberek racionálisak; történelmi helyzetük szerint hiányok között élnek: rendelkeznek olyan intelligenciával, melynek segítségével helyzetükön folyton javíthatnak. Ahol a termelőerők primátusának természetét vizsgálja, ez a kiindulópontja: „Úgy véljük, a termelőerők *funkcionálisan* magyarázzák a termelési viszonyok jellegét” (uo., 289. lap). Külön kiemeli, hogy a termelőerők mindenekelőtt az anyagi termelési viszonyokat határozzák meg, az anyagi termelési viszonyokat a társadalmi viszonyokat, azok meg a társadalmi termelési viszonyokat, amelyeket egy-egy, a tézis alá sorolható példával szemléltet.

²² A. D. Magaline, i. m., 88—136. lap.

²³ Uo., 31. lap.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo., 28. lap.

²⁶ „Mert a termelőeszközök feletti tulajdon dönti el a termelőeszközök felhasználási módját, s ezzel meghatározza a kooperáció és a munkamegosztás módját, egyúttal meghatározva azok határát is.” (Uo., 28. lap)

²⁷ Tanulságosan világít rá e kérdésre Rácz Dezső a fentebbi jegyzetek egyikeben már említett tanulmányában. „Marxnál elidegenedés és magántulajdon — írja Rácz — a lényeg és a jelenség, a tartalom és a forma viszonyaként jelentkezik, és mindkettőnek alapja a munkamegosztás adott rendszere. A marxi problémamegoldás lényege éppen ennek felismeréséből adódik; a magántulajdon megszüntetése csak annyiban jelent »pozitív társadalmasítást«, amennyiben megszüntetjük a tulajdonviszonyok által rögzített munkamegoszt-

tást, s ezzel az elidegenítés alapjait." Aztán így folytatja: „A munkamegosztás és a tulajdonviszonyok elhanyagolása a marxi gondolatmenetet alapvetően megváltoztatja. Szétszakad ugyanis a munkamegosztás—elidegenedés—magántulajdon logikai összefüggése, és a premissza nélküli, csonka szillogizmus—elidegenedés—magántulajdon—ok-okozati kapcsolata értelmetlenné válik. Logikusnak tűnik viszont, hogy az eszköztulajdon kiemelkedő szerepe legyen ez esetben is a meghatározó. Következésképpen a kauzalitás iránya megfordul, felcserélődik tartalom és forma, és éppen az a szemléleti hiba áll elő, amelyre Marx kifejezetten felhívta a figyelmet: »... ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak következménye...«” valamivel lejjebb ezt írja: „Az ily módon redukált elmélet ideológiai funkciója, illetve meghatározottsága kézenfekvő. Az elmaradottság viszonyai között felépülő szocializmus koncepciója nem tud mit kezdeni a munkamegosztás és az elidegenedés kapcsolatának tételével, hiszen éppen egy olyan munkaszervezet kialakítását célozza, amelyik a marxi kifejtés szerint alapját képezi az elidegenedésnek. Ezért a probléma ideológiai megoldása szükségszerűen csak elvont és formális lehet, megkerüli a lényegét, az államnak a kérdését. Az elidegenedés valóságos megszüntetésének konkrét folyamata ugyanis feltételezi, hogy a proletárállam mint »nem igazi állam«, mint »elhaló állam« funkcionáljon, s hogy fokozatosan átadja szerepét a társadalmi és termelési öngazgatásnak. Ez viszont feltételezi a politikai és a munkaszervezet demokratizálását, a redistributív, alá-fölérendeltségi viszonyok háttérbe szorulását” (Rácz, i. m., 68. és 69. lap).

²⁸ Lange, i. m., 28. lap.

²⁹ „Ebből az következik, hogy a termelési viszonyokat a termelőeszközök feletti tulajdon fajai szerint kell osztályozni. Ez a tulajdon társadalmi és magántulajdon lehet.” (Uo.)

³⁰ Etienne Balibar: *Višak vrednosti i društvene klase*. *MUS*, 1978, 1. szám, 26. lap. Az eredeti: *Plus-value et classes sociales*. In: *Cinque études du matérialisme historique*. Maspero, Paris, 1975.

³¹ A történelmi korszakok megnevezése terén teljes a zűrzavar a szakirodalomban: vannak, akik a társadalmi formációk, vannak viszont, akik a termelési módok nevét használják erre a célra. Vannak, akik a társadalmi formációkat is a termelési módok nevével illetik, illetve olyanok is, akik nem különböztetik meg e képződmények nevét.

³² A marxizmus kanonizálására tett többszöri kísérlet során, legutóbb a harmincas években, elterjedt a felfogás, mely szerint a történelmi fejlődés minden emberi társadalom számára szükségszerűen öt szakaszon, illetve korszakon át vezet: az ősközösségen, a rabszolgatartó, a feudális, a tőkés és a szocialista termelési módon át. Ez a kanonizálás a II. Internacionáléban Kautsky és követői részéről történt hasonló kísérletre támaszkodott. Kiindulópontja a nyugat-európai fejlődési séma volt, melyet az egész világra nézve igyekeztek kötelezőnek feltüntetni. Ennek során a húszas évek végén és a harmincas évek elején heves vita folyt a Szovjetunióban a Marx emlegette ázsiai termelési módról, mely e fogalom elvetésével végződött. Ennek következtében egyfelől a rabszolgatartó, másfelől a feudális termelési mód fogalmát tágtották oly mértékben, hogy fellelhessék azokat a társadalmakat is, amelyek valójában az ázsiai termelési módhoz tartoztak. A hatvanas években ismét felújult az ázsiai termelési módról szóló vita, s ennek során a fogalom indokoltága nyilvánvalóvá vált. Minthogy azonban Nyugat-Európa, történel-

me során nem ismerte az ázsiai termelési módot — Európában csak Mükénében és Etruriában jelent meg —, kézenfekvővé vált, hogy nem kell minden emberi társadalomnak minden egykori vagy lehetséges termelési módon áthaladnia, s ebben gyökerezik az az elképzelés, hogy Földünk társadalmi csoportokat alkotva, más-más fejlődési vonalon haladtak, vagyis a fejlődés nem egy, hanem többvonalú. Ezt az elképzelést támogatta Marx *Grundrisse*-beli fejtegetése is — a *Grundrissét* megannyi európai nyelvre csak a hatvanas években fordították le —, mely szerint az ősközösség felbomlása párhuzamosan az ázsiai, az antik és a germán tulajdonformához — értsd: termelési módhoz — vezetett. Megjegyzendő, hogy a termelési módok és a társadalmi formációk számára vonatkozólag is erősen megoszlik a kutatók véleménye. Ma már a fejlődés több többvonalú sémája ismeretes. Felhívjuk a figyelmet Umberto Melotti sémájára, aki a világ fejlődésének öt párhuzamos vonalát ismeri. Umberto Melotti (Sadašnje stanje problema. *MUS*, 1980. 7. szám, 232. lap) áttekintést ad a problémáról, és kifejti saját elképzelését. (Az eredeti: Umberto Melotti: *Marx e il terzo mondo* című könyvének egy fejezete, *Il Saggiatore*, 1972.) Az ázsiai termelési módról az utóbbi években számtalan könyv jelent meg magyarul is meg szerbhórvátul is. Érdemes áttanulmányozni a *MUS* 1980. 7. számát, mely kiváló szövegválogatást ad ebből a témakörből. Itt található Marian Sawyer: *Diskusije dvaesetih godina u SSSR-u* című összefoglaló tanulmánya is. (Az eredeti: Sawyer: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production* című könyvének egy fejezete, Martinus Nijhoff, Hága, 1977.)

³³ Lange, i. m. 35. lap. — Egyébként Karl Wittfogel: *Oriental despotism: a Comparative Study of Total Power* (Yale University Press, 9. kiadás, 1976) című könyvének egy fejezetét *Vodoprivredna ekonomija*, originalni oblik političke ekonomije címmel a *MUS*, 1980. 7. száma közölte.

³⁴ „Végül az ötödik termelési mód a szocialista termelés — írja Lange. — A termelészközök itt a társadalom tulajdonában vannak (társadalmi tulajdon), meghatározott feltételek között pedig a termelészközök egy része szövetkezeti szervezetek és társadalmi területi szervezetek csoporttulajdonában is lehet, mint amilyenek a községek, a városok stb. A termelési folyamatot tudatosan tervezik és a társadalom vezetése alatt áll, illetve az egész társadalom képviselőit- re hivatott szerv vezetése alatt, a társadalom minden tagja szükségletének kielégítése végett.” (Uo., 29. lap)

³⁵ Uo., 30. lap

³⁶ Maurice Dobb: *Studije o razvoju kapitalizma*. Naprijed, Zagreb 1961. (Az eredeti 1946-ban jelent meg [a horvátszerb fordítás későbbi kiadás alapján készült]: Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*. Routledge at Kegan Paul Ltd., London, 1954.) Tudomásunk szerint a könyv magyarul is megjelent, de nincs róla bibliográfiai adatunk. Különösen fontos az ipari tőke fejlődéséről szóló fejezet.

³⁷ Paula Sweezy írása *A Critique* címmel jelent meg a *Science and Society* című folyóiratban 1950 tavaszán.

³⁸ Sweezy kritikája és Dobb válasza után a vitába egyre többen bekapcsolódtak. A legfontosabb hozzászólások közé a japán Kohachiro Takahashi 1952-ből származó szövegét, majd az angol Rodney Hiltonét és Christopher Hillét, aztán Giuliano Procacciét 1955-ből, aki olasz vonatkozásokat is megvilágított, majd George Lefebvre 1956-ból származó szövegét soroljuk. A vita

első szakasza ezzel le is zárult, mert Paul Baran *The political Economy of Growth* című könyvének megjelenése után, 1957-ben — tehát abban az évben, amikor Lange írni kezdte a tanulmányunk tárgyát képező könyvét — a vita új irányt vett: a fejlődő országok társadalmainak a kapitalizmusba, illetve szocializmusba való átmenete került az előtérbe. Természetesen a vita áttételesen mindmáig folyik. Ilyen értelemben mindig számításba veszik Eric Hobsbawm, Robert Brenner, Perry Anderson, Albert Souboul, Ernesto Laclau s mások műveit, akiknek idevágó szövegei közül nem egy magyarul is megjelent. Már a vita első szakaszában is részt vettek lengyel szerzők, de nincs tudomásunk róla, vajon részt vett-e benne Oskar Lange is. Egyébként a vita anyagát könyv formájában is kiadták: *The Transition from Feudalism to Capitalism* (Verso Edition, London, 1978). E könyvből bő válogatást közöl — a legfontosabb vitairatok szövegét tartalmazza — a *MUS* 1979. 2. száma. Ugyanitt Drago Roksandićtól kitűnő összefoglalót olvashatunk. A vita legfőképpen a következő kérdések körül éleződött ki: 1. Dobb a termelési mód jellegzetességeivel határozta meg a feudalizmust és a kapitalizmust, Sweezy viszont a feudalizmust közvetlen használatra irányuló termelési rendszernek, a kapitalizmust pedig piaci termelési rendszernek nevezte. Dobb ezért felrótta neki, hogy a csereviszonyok alapján definiálja a társadalmi formációkat, s ezért nem is jut el azoknak az ellentmondásoknak a felismeréséhez, amelyek csak a termelési viszonyok szintjén jelentkeznek. 2. Dobb szerint a feudális termelési mód nem volt statikus és önmagát mindenben kielégítő képződmény, hanem kitermelte az átváltozásához szükséges feltételeket, minek során a parasztok és a földesurak közötti osztályharc vezetett a tőkés termelési módhoz, vagyis ezt az utat belső fejlődés vezérelte. Sweezy szerint viszont külső indíték, a kereskedelem vezetett el az átalakuláshoz. E mögött a primum mobile kérdése is rejlik. 3. Dobb úgy vélte, a kereskedelem, mindenekelőtt a távolsági kereskedelem a feudalizmus funkcionális részét képezi, azonban bizonytalan választ adott arra, vajon a középkori kereskedelmi városok, melyek vidékenként sűrű láncolatot képeztek, szintén a feudalizmus szerves részét alkotják-e, s ha nem, miféle külső képződmények voltak. Sweezy e városoknak megkülönböztetett szerepet tulajdonít a tőkés rendszer kialakulásában. 4. Dobb szerint a XV. és a XVI. században a feudális termelési mód jelentős mértékben széthullott már a tőkés termelési mód kialakulása előtt, az időszakot ugyan átmenetinek tartja, de úgy, hogy az új termelési mód a még mindig fennálló feudalizmus méhében fejlődik. Sweezy e korszakot aszerint ítéli meg, túlnyomórészt önálló vagy piaci termelés folyt-e, s a kereskedelmi tőke fejlettségét is számításba véve „kapitalizmust megelőző áruterelésnek” nevezi. Dobb ezért szemére veti, hogy okatlanul új, sui generis termelési módot vezet be. 5. Dobb szerint az ipari tőke a kis árutermelőktől a szabad angol farmerektől, az úgynevezett yeomanoaktól ered, akik a feudális földtulajdon nyűgétől megszabadulva a termelésben hosonstják meg a tőkeviszonyokat. Sweezy ezzel szemben az egyesített manufaktúrákban látja az ipari tőke forrását. A vita azonban rámutatott, hogy azok voltaképpen a kereskedelmi tőke bérletviszonyai alapján működtek, gyakran az állam (monarchia) alapította őket, s a kényszermunka kivitelezésének színhelyei voltak, nem pedig az ipari tőke csirái.

³⁰ A termelési mód artikulációjának fogalma Althusser-től és Balibartól származik, akik szerint minden termelési módnak öt alapeleme van, s bármelyik termelési mód létrejöttét ennek az öt elemnek az artikulációja képezi. Ilven értelemben az artikuláció voltaképpen a termelési mód létrejötté. A fogalom másik, elterjedtebb használata az úgynevezett új gazdasági antropológia képviselőitől ered (Meillasoux, Rey, Dupré, Godelier stb.), akik a fogalommal több termelési módnak egy társadalmi formációban való egzisztenciáját jelölik. Ezek a termelési módok párhuzamosan, egymással alig érintkezve, de egymás-

ba fonódva is előfordulhatnak; lehet, hogy valamelyikük dominál a többi felett, de az is, hogy domináció nélkül egzisztálnak. Az artikuláció fogalma főleg az átmeneti korszakok elemzésekor szolgálhat segítségünkre. Alapos bepillantást nyerhetünk a kérdéskörbe, ha elolvassuk a *MUS* 1982. 1—2. számát, melyben mind elméleti (Rey, Hindess és Hirst, Friedmann, Taylor, Alavi, McEachern), mind összefoglaló jellegű (Jakšić, Bajec, Wolpe, Aidan Foster-Carter) szövegeket is találhatunk.

Megjegyezzük, hogy Luporini szerint „némely francia marxisták” helytelenül használják a termelési mód fogalmát több termelési mód artikulációja értelmében. Ha ugyanis minden termelési mód megtermeli a maga felépítményét, s ezáltal társadalmi formációt képez, akkor több termelési mód csak több társadalmi formációval járhat, s ha azok egybe is fonódnak, az nem történhet egy társadalmi formációban. (Luporini: Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomske formacije”. *MUS*, Beograd, 1979. 9. szám, 234. lap)

Godelier a Pojam „društveno-ekonomska formacija”: primer Inka című tanulmányában (in: Godelier: *Marksizam i antropologija*. Školska knjiga, Zagreb, 1982. 133. lap. — Az eredeti: Godelier: *Horizon, trajet, marxistes en antropologie*. Maspero, Paris, 1977) közli, hogy a társadalmi formáció fogalma „a konkrét társadalmi valóság elemzésére szolgál, segítségével egy konkrét történelmi időszakban fennálló társadalomról adhatunk szintetikus definíciót”, s négy pontba foglalja azt a „tudományos eljárást, amelyhez a kutatónak tartania kell magát, ha eredményt akar elérni, majd tüstént vázolja is az inka birodalomban a XVI. században, közvetlenül a spanyol hódítás előtt előállt helyzetet. Az inkák akkor leigáztak több határvidéki törzset és törzstörödéket, amelyek faluközösségekben éltek, közös földtulajdont élveztek, ezt a földet időnként újra felosztották a családok között, de ezek nem tulajdoníthatták el azt. Voltak közös földjeik is, amelyeket közösen műveltek, azonkívül egymás földjét is szükség szerint közösen művelték, napi élelem fejében, kivált a törzs vezetői. Tehát ősközösségi termelési módban éltek. Miután az inkák leigázták őket, földjük egy részét meghagyták nekik, s azt ugyanolyan rezsimben tarthatták, mint azelőtt, illetve bizonyos korlátok között megőrizték korábbi termelési módjukat. A korlátok abból álltak, hogy az inka állam a birodalom földterülete felett megtartotta magának a tulajdonjogot, amit a törzseknek meghagyott föld esetében is a földhasználat ellenőrzésével juttatott kifejezésre. Emelett a törzs földjének egy részét az állam közvetlenül is kizsajátította, s megkövetelte, hogy a törzs kollektívan megművelje azt. Vetőmagot, munkaeszközt, eladelt az állam biztosított, de megkövetelte, hogy a munka bizonyos ünnepélyesség között folyjon. Godelier szerint ez egy másik termelési mód, nevezetesen az ázsiai termelési mód volt. De ugyanakkor kialakulóban volt egy harmadik termelési mód is, amelyben az egyének teljesen elszakadtak a törzsi földtől, egyszerűen nem tartoztak a felsőbb közösséghez, az államhoz sem, hanem kizárólag személyes függés formájában, mely közel állt a rabszolgasorshoz, a földesurukhoz kötődtek. Godelier szerint ez egy harmadik termelési mód, a feudalizmus csrája. Eszerint ebben a társadalmi formációban három termelési mód artikulálódott, miközben az ázsiai termelési mód dominált.

⁴⁰ Lange, i. m. 28. lap

⁴¹ Uo., 33. lap

⁴² Uo., 36. lap

⁴³ Uo.

⁴⁴ Emilio Sereni a hetvenes évek elején vitát indított a társadalmi forma, a társadalmi formáció, a gazdasági társadalomformáció marxí fogalmainak jelentéséről, külön pedig e fogalmak lenini értelmezésével kapcsolatban. Mint ismeretes, Lenin mindezeket a fogalmakat egyre redukálta, s azt az egyet új formában használta: gazdasági-társadalmi formációnak nevezte. (Ld.: Emilio Sereni: *Od Marxa do Lenjina: kategorija „ekonomiske društvene formacije”*. *MUS*, 1974. 12. szám. Az eredeti: Emilio Sereni: *De Marxe a Lenine: La categorie die „Formation economique et sociale”*. La Pensée, Paris, 1971. október, 159. szám.) — A marxista szóhasználatban aztán egészen egy-két évtizeddel ezelőttig az összes fentebbi marxí kategória szinte kizárólag a lenini összevont és redukált formában volt használatos, alapjában véve a marxí társadalmi formáció értelmében. Ismeretes, hogy Lenin e fogalmakat a *Kik azok a „nép barátok”*... című tanulmányában vezette be és alapozta meg. Luporini azonban nevezetes tanulmányában, melyre már jelen írásunkban többször hivatkoztunk (Luporini: *Prilog tumačenju kategorije „društveno-ekonomiske formacije”*. *MUS*, 1979. 9. szám) rámutatott, hogy Leninnek alighanem elkerülte a figyelmét a gazdasági társadalomformáció sajátosság, az előző fogalomtól elütő jelentése. Luporini szerint a társadalmi formációk a váltakozó társadalmi korszakokat jelölő fogalmak, a gazdasági társadalomformáció (ökonomische Gesellschaftsformation) viszont az az anyagi, illetve gazdasági jellegű *unicum continuum*, mely e váltakozások hátterében, több társadalmi formáció váltakozása során, a folyamatosságot biztosítja. (Uo., 251—252. lap) Luporininek természetesen szemére vetették, név szerint Gianni Sofri, hogy egy történelmi fejlődésen kívül eső, autonóm képződményt magyaráz bele a marxí kategóriába. „Világosan közölni szeretném — írja Luporini ezzel kapcsolatban —, hogy sohasem gondoltam a termelőerők 'autonóm' fejlődésére, ami számomra hovatovább teljességgel elképzelhetetlennek látszik. Mászt hangoztatok: az, amit Marx »gazdasági társadalomformációnak« nevez (egyes számban), a termelőerők szakadatlan ráhatásának a helyét jelöli, mely erők reprodukálódhatnak, nőhetnek, apadhatnak, változhatnak alakzatukra nézve (tudniillik az őket képező elemekre való bomlás módját illetően), de sohasem apadhatnak nullára, ha valamely emberi közösségnek továbbra is élnie kell. Ez a kontinuitás tehát keresztülhalad különböző társadalmi formációkon, lehetővé téve, hogy szukcesszíven kövessék egymást. Punktum, és elég is, mondhatnám.” (Uo., 268. lap) Egyébként ugyanerről a témáról tudnivalókat találunk Luporini *Zbilja i povijest: ekonomija i dijalektika u marksizmu, valamint Marx po Marxu* című tanulmányaiban. (In: Luporini: *Dijalektika i materijalizam*. IC Komunist, Beograd, 1981. — Az eredeti: Luporini: *Dialettica e materialismo*. Editori Riuniti, Roma, 1974.)

⁴⁵ Lange, i. m. 32. lap

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo., 37. lap

⁴⁸ Uo., 39. lap

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ „A társadalmi tudatnak azt a részét, mely nélkülözhetetlen egy meghatározott termelési mód fennállásához, az adott termelési mód felépítményének nevezzük.” (Uo., 33. lap)

⁵¹ Godelier például úgy véli, az ősközösségben a rokoni viszonyok töltik be a termelési viszonyok, illetve a gazdasági alap szerepét, mások a feudaliz-

mus esetében az alap szerepét kiterjesztik a vallásra vagy a politikára, ismét mások tömören kijelentik, hogy a társadalmi formációban a gazdasági alapot azok a „tevékenységek” képezik, amelyekről a konkrét elemzés kimutatja, hogy az alap funkciójának végzésében részt vesznek.

⁵² „A megszokás és a szokások olyan sokáig ismétlődnek, míg csak meg nem jelenik egy új külső indíték, mely megakasztja az ismétlődést és okozatszerűen a tevékenységforma megváltoztatásához nem vezet; az új tevékenységforma azonnal új megszokássá változik.” (Lange, i. m., 39. lap)

⁵³ Egyik előző jegyzetünkben már utaltunk rá, hogy Langéhoz hasonlóan G. A. Cohen is az örök emberi természettel magyarázza az embereknek a termelőerők fejlesztésére irányuló kitartó igyekezetét. — Lange, hozzávetőleges fordításban, a következőket idézi Kroeber-től: „A mechanika és a gyakorlati kérdések területén az emberek gyorsabban idomulnak az új körülmények támasztotta követelményekhez... De ha a kalendárium lejár, akkor az akaratlagos cselekedet, a kalendárium megváltoztatásához szükséges, közös értelem felhasználása nagy ellenállásba ütközik... Mindaddig, amíg az emberek az alsóbbrendű állatokra jellemző testi szükségleteikkel foglalkoznak, rugalmasság és idomulásra hajlanak. De ha az intellektusuk rendszerezett termékeiről van szó, mely téren méltán elvárhatnánk, hogy előrelátók, bölcsék, hidegen számítóak legyenek, úgy tetszik, hogy a társadalmat konzervativizmus tartja hatalmában, s ennek ereje annál nagyobbak látszik, minél mélyebben kutatjuk a történelmet” (Lange, i. m., 40. lap). Ugyanott lábjegyzetben közli, hogy ezt a szöveget A. L. Kroeber: *Anthropology* (New York, 1942) című könyvéből vette, annak 522. lapján található.

⁵⁴ Mindez *uo.*, 40. és 41. lap. Ezután Lange összegezéskeppen még egyszer kiemeli: „A társadalmi formációk megváltozásának primáris indítéka tehát, miként Engels mondotta, ezen indítékok »végső instanciája« mindig a termelőerők fejlődése. Ez azért van így, mert a társadalmi viszonyokat, a társadalmi eszméket és a társadalmi-pszichés álláspontokat konzervativizmus jellemzi, míg a termelőerők szakadatlan változásnak vannak kitéve, és ezért a fejlődés egyre magasabb fokára hágnak” (*uo.*, 41. lap).

⁵⁵ *Uo.*, 42. lap

⁵⁶ Godelier: *Marxizmus i antropologija* (Školska knjiga, Zagreb, 1982.) című könyve (az eredeti: Godelier: *Horizon, trajet, marxistes en anthropologie*. Maspero, Paris, 1977 — a fordítás némileg kiegészítve) két írást is tartalmaz erről a témáról, méghozzá a következő közös címmel: Kritičke varijacije o proučavanju društvenih struktura, strukturalizam i marksizam. Az első írásban, mely a Sustav, struktura i proturjeđe u „Kapitalu” címet viseli (*uo.*, 223. lap) tulajdonképpen a hegeli és marxi dialektika közötti kapcsolattal és különbséggel foglalkozik, a második pedig, melynek címe Dijalektička logika i analiza struktura (*uo.*, 254. lap) Lucien Sève-nek adott választát tartalmazza, aki a fentebbi tanulmányra reagálva éles hangú bírálatot írt. Godelier utóbbi írásából közlünk két idézetet. Az első: „Mégsem lesz így, mert a dialektikus logika tudományos alapja, véleményünk szerint, nem az ellentétek azonosságának elve, hanem ellenkezőleg, az ellentétek egységének elve... Az ellentétek lehetnek az egység részei, de nem lehetnek azonosak. Hegel szerint az úr azonos önmagával, az úrral és ellentétével, a rabbal. Marx szerint a tőkés nem létezhet munkás nélkül, de ő maga nem munkás” (*uo.*, 272. lap). A másik idézet: „Ha még tovább haladunk elemzésünkkel, felismerjük, hogy az ellentétek egy-ége elegendő ahhoz, hogy a dialektikus fogalmak és elvek csoportját tételez-

zük, melyeket Marx ugyancsak Hegeltől vett át: az ellentétek fejlődésének fogalmát, a mennyiségnek a minőségbe való átmenetének és a nem antagonisztikus ellentéteknek az antagonisztikusba való átmenetének elvét.” (Uo., 273. lap)

⁵⁷ Lange, i. m., 43. lap

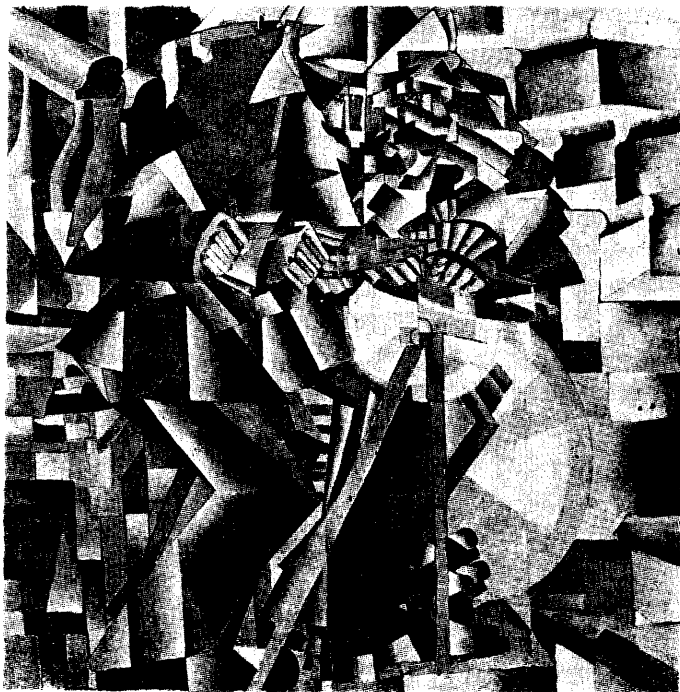
⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo., 44. lap

⁶² Uo.

Kazimir Malevics: Köszörű, 1912—1913